

ઓપિનિયન

यो वै भूमा तत् सुखम् ।

સંપાદક : વિપુલ કલ્યાણી

પુસ્તક : 12 ♦ પ્રકરણ : 10/11 ♦ સર્જન અંક : 142/3

26 ફેબ્રુઆરી 2007

વાર્ષિક લવાજમ : £ 25 / £ 40

સાન્નુ કી લબ્યા ?

□ દેવકુમાર ત્રિવેદી

થોડી ઓળખાણવાળા એક પરિચિત ભાઈ બબલ્સ મલ્હોત્રા (નામ પરિવર્તિત) બહુ અભિમાનથી ભારેખમ મોઢું ફૂલાવીને કહે છે, 'માય ચિલ્ડ્રન ડોન્ટ સ્પીક પંજાબી'. વાત વાતમાં જાણવા મળ્યું કે કરોડો કમાતા દીકરા પાસે પરદેશમાં પાંચ મર્સેડિસ મોટરો છે. તો કહે કે, 'સાન્નુ કી ?' - એમાં મારે અહીં દિલ્હીમાં શું ? બનેલી લુધિયાનામાં મોટા ઉદ્યોગપતિ છે. તો કહે કે, 'ઓદે ઈય મિન્નુ કી લબ્યા ?' - એમાં મને શું મળ્યું ? દીકરી મુંબઈમાં મશહૂર અભિનેત્રી છે. તો કહે 'સાડ્ડા કી ક્ષયદા ?' - મને શો ક્ષયદો ? આ માનસ કોઈ સંસ્કારી મૂલ્યશીલ માનવનું નથી - એક હિંસક શિકારીનું છે. મારી પ્રવૃત્તિ - તીર મારવાથી મારા હાથમાં શું આવશે ? મોઢામાં શું મળશે ? પેટ ભરાશે ?

બલભલા બાળઉછેરના નિષ્ણાતો, કેળવણીકારો, ડૉક્ટરો અને વિખ્યાત માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે વહાલથી ઉભરાતી માની છાતીનાં ઉષ્માભર્યા કુદરતી દૂધથી ઉછેરેલાં બાળક અને બજારમાંથી ટીનના ડબ્બામાં આવેલાં પાવડરમાં પાણી મેળવી ભાડૂતી આયાએ બાટલીથી ઉછેરાયેલાં બાળકની પ્રતિભામાં લાંબે ગાળે ઘણો ફેર પડે છે. પહેલું સ્વસ્થ, ઊર્મિસભર, તંદુરસ્ત અને ચુસ્ત નીકળે છે. બીજાનો સ્વભાવ ઉતાવળિયો, ચીડિયો અને અધૂરપભર્યો જણાવા માંડે છે. માતૃભાષાથી સિંચાઈને ઉછેરેલી અને ઘરઘાટીની ભાષા કે સમાજની પરભાષાથી રંગાયેલી વ્યક્તિ વિશે પણ કાંઈક આવું જોવા મળે છે.

દુનિયામાં સરવાળે પાંચ હજાર ભાષાઓ બોલાય છે. સૌથી વધારે બોલાતી ચીનની મેન્ડેરિન, અને ત્યારે પછી વારો અંગ્રેજીનો, જેમાં કુલ આશરે પાંચ લાખ શબ્દો છે, પણ સામાન્ય વ્યક્તિ ત્રણ હજાર પણ માંડ વાપરે. શેક્સપિયરે તેત્રીસ હજાર શબ્દો વાપર્યા છે. પપૂઆ ન્યૂ ગિની નામના દેશમાં પહાડ વચ્ચે પાસે પાસે આવેલી પણ જરા ય સંકળાયેલી નહીં એવી ખીણોમાં રહેતી જનજાતિઓ ૫૦૦ જુદી જુદી ભાષાઓ બોલે છે. એમાંની કેટલી ય હવે ધીમે ધીમે લુપ્ત થવા માંડી છે, સેટેલાઈટ ટેલિવિઝનના જમાનામાં. સમૃદ્ધ ભાષાઓમાં પણ જેમ લેટિન અને સંસ્કૃત રોજિંદી બોલચાલમાંથી એકદમ ઓસરી ગઈ છે એવી જ પરિસ્થિતિ કદી ગુજરાતી ભાષાની થઈ શકે ? એવું જો થાય તો અને ત્યારે, એમાં કોનો અને કેટલો ફાળો ?

ઈતિહાસમાં લોકોના હૈયામાં સંસ્કૃતિમાં ભાષાનું બહુ મહત્વનું સ્થાન છે. બાંગલાદેશને એક રાષ્ટ્ર તરીકે આપણે જાણીએ છીએ. વિશ્વની સમૃદ્ધ ભાષાઓમાં ગણાતી બંગાળી ભાષાનો એના સર્જનમાં બહુ મોટો ફાળો છે. ૧૯૪૭માં પાકિસ્તાન સર્જ્યા બાદ પૂર્વ પાકિસ્તાન પર ઉર્દૂ

ભાષા થોપવા માટે ત્યાંની સરકારે જુદી જુદી રીતે દબાણ વધારવા માંડ્યું. ૧૯૪૮થી જ એવો પ્રચાર થવા માંડ્યો કે પૂર્વ પાકિસ્તાનની બંગાળી ભાષા તો હિંદુઓની ભાષા છે. બંગાળીમાં ઉર્દૂ અને ફારસી શબ્દો બળજબરીથી ઘુસાડવાના પ્રયત્નો થયા. પણ બંગાળીપ્રેમી મુસલમાનોએ એનો વિરોધ કર્યો. રસ્તા પર દેખાવો, સરઘસો, રમખાણો ને લાકીચાજ થયા. ૨૧મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૨ને દિવસે વિદ્યાર્થીઓના શાંતિપૂર્ણ સરઘસ પર ગોળીબાર થતાં કેટલા ય યુવાનિયાઓ શહીદ થયા. ભાષાપ્રેમ માટે વહાલેલા એ લોકોથી શરૂ થયેલી રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાને આખરે ૧૯૭૧માં સ્વતંત્રતા મળી. એ અનન્ય ઘટનાને અમર કરવા આજે પણ ૨૧મી ફેબ્રુઆરીને 'આંતરરાષ્ટ્રીય માતૃભાષા દિવસ' તરીકે માનવામાં અને ઉજવવામાં આવે છે.

કરાંચીમાં આજે પણ ગુજરાતી ભાષાપ્રેમી ઈસ્લામધર્મીઓ આપણી ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્ય સર્જે છે અને સામયિક પ્રકાશિત કરે છે. લેબનોનમાં હજારો ખ્રિસ્તીઓ અરબી ભાષા નિયમિત વાપરે છે. દિલ્હીમાં મુસલમાન શિક્ષક સંસ્કૃત સાથે એમ.એ. પારંગત થયા બાદ સરકારી સ્કૂલમાં પ્રેમથી સંસ્કૃત શિખવાડે છે. ગુજરાતી ભાષામાં ઉત્તમ સાહિત્ય લખાયું છે, ક્ષધર વાલેસ, જોસેફ મેકવાન અને મરીઝ દ્વારા. કોઈ ભાષા કોઈ વિશેષ ધર્મનો એકાધિકાર ઈજારો નથી.

દિલ્હીમાં લાંબા સમયથી વસતા કે સ્થાયી થયેલા કેટલા ય ગુજરાતીભાષી કુટુંબોને માટે એક મૂંઝવણ છે અને એક પડકાર પણ છે : ગુજરાતની બહાર વસતા ગુજરાતીઓ ગુજરાતીપણું કેવી રીતે જાળવી રાખે ? સગી માએ ધવડાવેલાં અમૃત પીતાં પીતાં, અને એની સાથે બચપણમાં વાતો કરતાં, બોલતાં, શીખતાં દુનિયા સાથે થયેલો પહેલો અને તાજો અનુભવ કેટલો પોષક હોય છે. જગત સાથેના પ્રથમ સંપર્કની તાજગીની ભાષા અને બાળપણના જોમથી ઉત્પન્ન અદમ્ય ઉત્સાહને પરિવારમાં પ્રેમથી કેવી રીતે ટકાવી રાખવો ?

આપણી ઓળખ સમાજમાં શી છે ? મૂળ સોતાં ઉખડી આવેલાં સૂકાં તણખલાં ? શિમળાનાં રૂનું હવામાં અધ્ધર ઊડતું, આમથી તેમ હડદોલાતું ઘોળી રૂંવાટીવાળું હલકું કાળા બીજનું ટપકું ? કે પૃથ્વીમાં ઠેરઠેર ફેલાયેલી ગુજરાતી બિરાદરીનાં ઊંડા મૂળવાળા કબીરવડની એક મજબૂત ઝાળી ? આપણી અસ્મિતાની વાતો અંગ્રેજી ભાષામાં કરશું ? ગાંધીજીના ગુજરાતના ગૌરવની વાતો આપણા બાળકોએ શું માત્ર હિંદીમાં લખાયેલા પાઠ્યપુસ્તકોમાંથી વાંચવાની રહેશે ? ઘરના વડીલો એમને સ્વમાનથી વાતો કરી એમનામાં આત્મસન્માન જગાવશે ? વ્યક્તિત્વના વિકાસમાં,

ઓપિનિયન

- 'ઓપિનિયન' ગુજરાતી ભાષાનું માસિક વિચારપત્ર છે અને દર માસની ૨૬મી તારીખે બહાર પડે છે.
- 'ઓપિનિયન'ના ગ્રાહક ગમે તે અંકથી થઈ શકાય છે. સરનામાંમાં ફેરફાર થાય તો કાર્યાલયને તુરત જાણ કરવી.
- 'ઓપિનિયન'માં શક્ય હોય ત્યાં સુધી જાહેરખબર ન લેવાની અમારી નેમ છે.
- એમાં વ્યક્ત થતા વિચારો માટેની જવાબદારી જે તે લેખકોની છે.
- 'ઓપિનિયન'ના ધોરણ અને સ્વરૂપને અનુલક્ષીને લેખકોએ પોતાની કૃતિઓ મોકલવી. હાલ પુસ્તકારને ધોરણ નથી. પરંતુ છપાયેલી કૃતિના લેખકને જે તે અંક ભેટ મોકલવાની પ્રથા છે.
- લખાણ શાહીથી યોગ્યતા અક્ષરો અને કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. નાનામાં લેખો અસ્વીકૃત બનશે.
- ભાષા સારી માઠી હશે તેને વિષે લખનારે જરા પણ અચકાવાનું નથી. અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમે સુધારી લઈશું. ઓછામાં ઓછી ગુજરાતી જાણનાર વાચક પણ સામયિકની મારફતે જેટલી દાદ લઈ શકે તેટલી દાદ દેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીશું.
- જેઓ લખી ન શકતા હોય તેઓ બીજાની પાસે લખાવીને લખાણ મોકલી શકે છે.

લવાજમના દર

● વાર્ષિક લવાજમ આ દેશ માટે દર ૨૫ તેમ જ પરદેશ માટે ૬૪૦ છે. છૂટક નકલ : ૬૨.૫૦
'Parivaar Communications' નામે ચેક યા પોસ્ટલ ઓર્ડર અથવા ડ્રાફ્ટ મોકલવો.

લવાજમ - સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

"ઓપિનિયન"

'Kutir', 4 Rosecroft Walk,
WEMBLEY, Middlesex,
HA0 2JZ [U.K.]

Tel.: [+44] 020 - 8902 0993

ભારત માટે લવાજમ ભરવાનું ઠેકાણું

Villa Bellevue

30, Avantikabai Gokhale Street
Opera House, MUMBAI - 400 004

Tel.: [022] 2386 2843

Fax : [022] 2826 1155 / 2826 1166

e.mail : bharti_parekh@hotmail.com

સંપર્ક : ભારતીય બહેન પારેખ

૬૪૦નો મની ઓર્ડર, ચેક કે રોકડ

"Vipool Kalyani" ને નામે જ મોકલવા

ગ્રાહક પત્રિકા

Name:

Address:

Post Code:

Telephone:

Subscription: £25 / £40

Date:

સ્વમાનના ઘડતરમાં પ્રેમનો, આદરનો મોટો ફાળો છે. જેને પોતાની સંસ્કૃતિ, દેશ, મા, કુટુંબ, ભાષા સૌ પ્રત્યે લગાવ છે એનું વ્યક્તિત્વ મજબૂત બને છે. અને જેને એ સૌ માટે શરમ આવે, હીણપત લાગે, તે અંતે આક્રમક પરદેશીઓથી દબાઈને હારીને, આ દેશને, સંસ્કૃતિને પરાધીન બનવા દે છે. શું એનું ફરીથી થઈ શકે ? અંગેજનું શાસન ગયું પણ અંગેજનું શાસન ફરીથી ફેલાઈ જાય. એક દિવસ એવો આવી શકે કે જ્યારે ભારતના સંવિધાનમાં સ્વીકૃત બધી જ ભારતીય ભાષાઓ લુપ્ત થઈ જાય સિવાય અંગેજી, અને આબાલવૃધ્ધ સૌ એમાં જ વાતચીત કરતાં રહે. બીજી ભાષાઓ શીખવામાં જરૂર વ્યવહારુ શાણપણ છે જ, પણ બાળપણથી શીખેલી ભાષા ભૂલનારા જાણે કે એનો સેલફોન ગુમાવી બેસે છે. જેમાં બધા અનુભવોનો ડેટાબેઝ હતો. સાહિત્ય માટે જગપ્રખ્યાત નોબલપ્રાઈઝ વિજેતા રશિયાના નવલકથા લેખક એલેક્ઝાન્ડર સોલ્વેનીત્સીન જ્યારે વર્ષો સુધી સંજોગોને કારણે દમનવાદી રશિયાથી બહાર રહ્યા ત્યારે એમણે ઊંડા દર્દથી લખ્યું હતું કે રશિયન ભાષાભાષી સમાજની એમના આત્માની પોષક નસો કપાઈ જતાં એમને આધ્યાત્મિક વંધ્યતા આવી ગયું હતું.

દેવકુમાર ત્રિવેદી શિવન આવી રહ્યા છે. એમનું સ્વાગત છે. ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી તેમ જ બ્રેન્ટ લાયબ્રેરી સર્વિસીસને સંયુક્ત ઉપક્રમે, શનિવાર, ૩ માર્ચ ૨૦૦૭ની સાંજે ૫.૦૦ વાગ્યે, બ્રેન્ટ ટાઉન હોલના પરિસરમાં એમનો એક જાહેર કાર્યક્રમ યોજાય છે.

ગુજરાતીપણું, આપણી આગવી ઓળખ શામાં છે ? રહેણીકરણી, રસોઈ, વારતહેવાર, ધાર્મિક પ્રસંગો, પહેરવેશ, બોલચાલ, અભિગમ અને મૂલ્યો, બધું ખરું, પણ આ સૌ સાથે સૌ પ્રથમ, પોતાની બોલી, ગુજરાતી ભાષા. ભાષા એટલે માત્ર સાંકેતિક શબ્દોનો સમૂહ નહીં પણ સંસ્કૃતિને આગળ ધપાવતી નદીની મુખ્ય ધારા.

દરેક ભાષામાં પોતાની સાંસ્કૃતિક ચેતના ઠસોઠસ ભરી પડી છે. એમાં અનન્ય સૌન્દર્ય પણ હોય છે. જરા ધ્યાન આપો તો માણી શકશો કે બહુ લટકાં કરે બહુ પાસે, પરમાત્માની અદ્ભુત લીલા; અને કુરકુરિયાં ગેલ કરે; આ ત્રણે વર્ણનમાં શબ્દો લટકાં, લીલા, ને ગેલ માટે અંગેજીમાં સંતોષજનક પર્યાય નથી. ત્રણેને માટે એક જ શબ્દ વપરાય, 'પ્લે'. આપણી

ભાષામાં 'અમે' અને 'આપણે' વચ્ચેનો સૂક્ષ્મ તફાવત વર્ણવવા અંગેજીમાં અસરકારક શબ્દો નથી. માત્ર એક જ સામાન્ય શબ્દ છે, 'વી'.

ઊંધિયું, ઢોકળાં, ખાંડવી, નવરાત્રના ભાતીગળ પહેરવેશ, તળપદી ભાષાની લઢણ, ઊતરાણના પતંગશાસ્ત્રની ઝીણવટભરી છણાવટ, લોકગીતોની ધૂન, રાસગરબાના હીંચ તાલની ધીમી મસ્તીથી ચગવા સુધીની લયની રમઝટ, વધારના વૈવિધ્યની વરણાગી, આ સૌ આપણી પોતાની મુદ્રામાં છે. એને જાળવવા, ફેલાવવા, 'ગુજરાતધારા'નો સતત ને સજાગ સફળ પ્રયાસ, રાસગરબાને આંતરપ્રાંતીય પ્રચલન આપવા સંયોજન કરતા હોશીલા લોકોની મહેનત, આ સૌ અવશ્ય પ્રશંસાને પાત્ર છે. દિલ્હીમાં સ્થાનીય ગુજરાતીઓ ધાર્મિક પર્વોએ મૌલિક સર્જનના સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો, નાટકો, સંગીતરૂપકો, નૃત્યપર્વો, ૬૦, ૭૦, ૮૦ના દશકામાં કરતા. હવે એ પ્રવૃત્તિ મંદ છે. સ્થાનીય કળાકારોના કાર્યક્રમને બદલે બહારથી વૈસા ખરચી સ્પોન્સર્ડ નાટકો, લાવવાનું ચલણ શરૂ થયું છે. મૌલિક કાર્યક્રમો માટે સર્જન, આયોજન, નિર્માણવ્યવસ્થા, રિહર્સલ કરવા, કળાકારોને માંજીને તૈયાર કરવા આ સૌ માટે સમય, સાધનો, ધગશ, લગન વગેરે જોઈએ. ધાર્મિક તહેવારોને સમયે પોતાની ભાષામાં પ્રકાશિત પુસ્તકોનાં વેચાણ માટે બુકસ્ટોલનું આયોજન તામિલભાષીઓ, મરાઠીઓ, બંગાળીઓ કરે છે. એમની આ સારી પ્રથાઓ આપણે શીખવા જેવી છે. પણ વળી સાહિત્યને નામે તો આપણે મીંડાની આગળ એકડો શોધવાનો છે.

તો એકડે એકની, સો વાતની એક વાત. પહેલી વાત. પાડોશમાં, સ્કૂલમાં, ખેલના મેદાન પર, કે મિત્રો સાથે ભલે દિલ્હીમાં જન્મેલા ઉછરેલા બાળકો કોઈ પણ ભાષા બોલે. મંજૂર. એમને સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વમાં વિકાસ મળશે પણ ઘરની આપણા ઘરની ચાર દીવાલો વચ્ચે, કુટુંબમાં તો પરસ્પર આપણે આપણા ઘરની જ ભાષા બોલીએ ને ? કે પછી શરૂઆતમાં ઉલ્લેખિત મહાશય બબલ્સ મલ્ખોત્રાની જેમ કહીશું કે 'સાનુ કી ભલ્યા ?' ગુજરાતી ભાષા મારે શું કામની ?

(સહભાવ : "ગુજરાતધારા", ૧૫ ઓગસ્ટ ૨૦૦૬)

[11 Madhuvan, NEW DELHI - 110 092, India]

થાય છે, અમદાવાદની એ યાદગાર સભા (શનિવાર, ૨૦ જાન્યુઆરી ૨૦૦૭ના દિવસે પ્રવીણ ન. શેઠકૃત 'ઈમેજીસ ઑફ ટ્રાન્સફર્મેશન : ગુજરાત અન્ડ નરેન્દ્ર મોદી'ના લોકાર્પણની સભા) વિશે ને મિશે (ગુણવંત શાહ, 'રસરંગ' પૂર્તિ, "દિવ્ય ભાસ્કર", ૧૧.૦૨.૨૦૦૭થી) થોડી ઓર વાત કરીએ. નરેન્દ્ર મોદી ઉપર લખાયેલા અંગ્રેજી પુસ્તકના લોકાર્પણ નિમિત્તે પેનલ ડિસ્કશનનો એ અવસર ગુણવંતભાઈને સારુ એ કારણે યાદગાર છે કે એમના અને આ લખનાર સહિતના વક્તાઓના ભિન્ન ભિન્ન મતની અભિવ્યક્તિ છતાં, 'સમગ્રપણે સભાનો ગેસ' જળવાઈ રહ્યો હતો. મને જો કે એનું યાદગારપણું જરી બીજે છેડેથી સવિશિષ્ટ લાગે છે. છેલ્લાં પાંચ વરસમાં કદાચ આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો જ્યારે ૨૦૦૨ના ઘટનાક્રમ વિશે સત્તા-પ્રતિષ્ઠાન કરતાં ભિન્ન મત ધરાવનારને (આ કિસ્સામાં ભીખુ પારેખ અને પ્રકાશ ન. શાહને) મધ્યધારા અથવા મુખ્ય પ્રવાહના મંચ પર નિમંત્રિત કરવામાં આવ્યા હોય. એ રીતે ગણેશ દેવીના તહલકા વિધાનો આસપાસ છેલ્લા થોડા મહિનાથી શરૂ થયેલી મુક્ત ચર્ચા હવે કથિત મુખ્ય પ્રવાહમાં થઈ શકે છે. સત્તા - પ્રતિષ્ઠાન કરતાં વિરોધી મત એક જ મંચ પરથી, અને તે પણ મુખ્ય પ્રવાહના મંચ પરથી, પાંચ વરસે પ્રગટ થઈ શક્યો; જુદો મત હોઈ શકે છે એવી એક વિવેકસરની સ્વલ્પ પણ સ્વીકૃતિ આટલે મોડે ય થઈ એથી આ અવસર યાદગાર બની રહ્યો અને ગેસ કહેતાં શાલીનતા ને સુષમાએ સોહી રહ્યો, એમ જ કહેવું જોઈશે.

૨૦૦૨ના ગોધરા - અનુગોધરા ઘટનાક્રમ સાથે નરેન્દ્ર મોદીએ જે રીતે કામ પાડ્યું અને ન પાડ્યું તેમ જ જે રીતે ચૂંટણી જીતી બતાવી એ કારણે એમની મુકદ્દર કા સિકંદર શી એક છબિ જરૂર બની છે, અને તાજેતરના ગાળામાં એમની સીઈઓ અગર તો વિકાસપુરુષ તરીકેની છાપના ખરીદારોની પણ પ્રભુકૃપાએ ખોટ નથી. જોવાનું એ છે કે ૨૦૦૨માં નમોના ટીકાકાર રહેલા પ્રવીણ શેઠને પણ એમનો આ નવો તબક્કો ખુલ્લા મને જોવાનું વલણ સ્પર્શી શકે છે.

સવાલ એ છે કે ગોધરા - અનુગોધરા ઘટનાક્રમમાં જેમણે નમોને વીરનાયક તરીકે નહીં પણ અન્યથા જોયા, મૂલવ્યા, એમનીયે તે વખતની સમજ ને મૂલ્યાંકન વાઈબ્રન્સીના વાયરાથી ઓજપાઈ જાય એ શક્ય છે ખરું? પ્રવીણ શેઠે નવા તબક્કાને સદ્દેયતાથી જોવા સાથે અને છતાં આગલા તબક્કા બાબતની પોતાની આકરી ફરિયાદોને વળગી રહેવું પસંદ કર્યું છે. ભીખુ પારેખ અને પ્રકાશ તો ત્યારે પણ નમોના ટીકાકાર હતા. બીજીબાજુએ આપણને કહેવામાં આવે છે કે કોઈ રાજકારણી પાસે સંત જેવી અપેક્ષા ન રાખી શકાય. વળી ઉમેરવામાં આવે છે કે ટીકાકારો મોદીને ખાસા ફળ્યા છે. અહીં થતી વિમાસણ એ છે કે ફલ્યો તે ઝલ્યો એમ કહીને તેમ જ એ તો ભાઈ રાજકારણી છે એમ મન વાળીને ગુજરાતનું વિવેકધન ૨૦૦૨ બાબતે નેતૃત્વ દાવિત્વ અને ઉત્તરદાયિત્વ વિશે કેવળ ને કેવળ મૌન(બલકે, મુખર મૌન)નો જ મહિમા કરીને છૂટી પડવાનું હોય તો આપણે આપણને શો જવાબ આપી શકવાના હતા.

ગોધરા - અનુગોધરા આખરે શું છે? આપણું તે વખતનું શાસન શુચિદેક્ષ નહીં એટલે ન બનવાનું (અને તે પણ નિ:શેષ નિર્દૂષ) બનીને રહ્યું, બનતું રહ્યું. શાસન કાં તો નિ:શાસન બની રહ્યું, કે પછી દુ:શાસન બની રહ્યું. નેતૃત્વની આ અનવસ્થા વિશે સંસદમાં સત્તાવાર સ્વીકૃતિ

પણ થયેલી છે, અને વાજપેયી - અડવાણી સહિતનાં વચનો પણ એ બાબતે પૂરતાં પ્રગટ થયેલાં છે. શાસને ત્યારે શાસનપણું ખોયું હતું અને નેતાએ ત્યારે નેતાપણું ખોયું હતું, એ કહેવા અને જોવા સારુ કોઈએ 'ચીતરી ચડે તેવા' સેક્યુલર તો શું, 'આતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાના મોદીવરોધી' હોવું પણ જરૂરી નહોતું ને નથી. નાગરિક સમાજ અને કાયદાના શાસન વિશે સાદી સમજ હોય એ પૂરતું છે.

મોદીના દાયિત્વ ને ઉત્તરદાયિત્વ વિશે ફ્રેડ પાડ્યા વગર એક બીજી અફવાતૂન વાત એ ઝીંકવામાં આવે છે કે અરુંધતી રોય, રજની કોઠારી, આશુતોષ વાષ્ણેય, વિમલા ઠકાર એ 'ચારે મહાનુભાવોની વાતનો ગુરુત્તમ સાધારણ અવયવ એ જ કે કોઈ પણ પક્ષ સેક્યુલર નથી.' ભાઈ, કૉંગ્રેસ વગેરેનાં સિન્સ ઑફ ઓમિશન-સ અન્ડ કમિશન-સ જાણીતાં છે. એ બાબતે એમને જૂડવામાં આ નાનકડા ગુજરાતમાં આ નાનકડા લખનારા જેવા કંઈકે કશી કસર છોડી નથી. પણ કૉંગ્રેસને કોમવાદી કહેવાથી નમોને કેવી રીતે કલીન ચીટ મળે છે એનો ખુલાસો કોઈક તો કરો. બલકે, આ મહાનુભાવોનું ૨૦૦૨ના સંદર્ભમાં જે નમો - મૂલ્યાંકન છે એ હઠીલા મોદીવિરોધી કરતાં તત્ત્વતઃ જુદું નથી, તે એમનો હવાલો આપતી વેળાએ ખ્યાલમાં રહેવું જોઈએ.

ગમે તેમ પણ, ગોધરા - અનુગોધરા ઘટનાક્રમને કાયદાના શાસનથી હટીને કોમવાદ ને સેક્યુલરવાદની રીતે જ જોવાનું વલણ હોય તો બે બાબતોમાં સ્પષ્ટ થઈ જવું જરૂરી છે. એક વાત તો એ કે કોમવાદના મામલે સિન્સ ઑફ ઓમિશન-સ અન્ડ કમિશન-સ પ્રકારનો તકવાદ સર્વ પક્ષોને નામે જમે હોઈ શકે છે તે સાચું; પણ અયોધ્યાઉત્તર ભાજપે કોમવાદને એક પૂરા કદની રાજકીય વિચારધારાનું રૂપ આપ્યું એની કદાચ કોઈ જ સરખામણી નથી. સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદની રાજનીતિએ વિભાજન વેળાના ઝીણાના હિંદુ અડધિયાઓની એક આખી પંગત સ્વરાજ પછી ખડી કરી દીધી એ આપણી સામે છે.

બીજી વાત એ કે 'સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદ'ની ગળથૂથીમાં 'ધ અધર' માટેનો એક દ્વેષ પડેલો છે. ધારો કે મોદીના મૂલ્યાંકનનો પ્રશ્ન આપણે ચુકાવવા માગતા હોઈએ તો ભલે, પણ 'સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદ' એનાં ગળથૂથીગત કારણોસર હાડે કરીને હરતોફરતો સેન્ડપેપર સિન્ડ્રમ છે, એના કેન્દ્રમાં ઘર્ષણ છે. એટલે આ એક એવી રાજકીય વિચારધારા છે જે સિમ્બિયોસિસ (જેના પાયામાં પરસ્પરાવલંબન છે) અને સિનજી (જેના હાર્દમાં બંને પક્ષોમાં રહેલી શક્તિનો જાદુઈ સરવાળો છે), આ બેઉમાંથી એકે વાના વાસ્તે પૂરક, ઉપકારક અગર સંસ્કારક તો શું કેવળ ને કેવળ વિરોધક ને વિપરીતપરિણામી પુરવાર થઈ શકે છે. ગુજરાતના વિવેકધને આ મુદ્દો ચૂક્યે કેમ ચાલશે? કૉંગ્રેસ હોય કે ભાજપ, પોતપોતાની પસંદગીના જહાનમમાં કે જનતામાં સુખેથી જઈ શકે છે, પણ મને (એક નાગરિકને) તો આટલીએક ભુનિયાદી સૂધબૂધ હોવી જોઈશે ને.

ગુજરાતના ઘટનાક્રમની ચર્ચામાં સત્તા-પ્રતિષ્ઠાનના બચાવકારો અગર તો સેક્યુલરિઝમના ટીકાકારો પ્રસંગોપાત ગાંધીથી માંડીને આશિષ નંદી લગીનાને ટાંકતા માલૂમ પડે છે. નંદીનું એ નિરીક્ષણ જાણીતું છે કે આપણે ત્યાં પશ્ચિમની ઢબે સેક્યુલરિઝમ ન ચાલી શકે. એમાં ગાંધી, કબીર સહિતની ભારતીય પરિભાષા ને પરંપરાથી કામ લેવું જોઈશે. પણ આ જ નંદીનું મોદી - મૂલ્યાંકન 'ચીતરી ચડે તેવા' સેક્યુલરોથી જુદું નથી, એનું શું

પરદેશોમાં વસતા ભારતીય નાગરિકો કે સવિશેષ કરીને ગુજરાતી નાગરિકો ગુજરાતમાં આજ સુધી જેવી તેવી પણ મોટા ભાગે ચાલતી આવેલી ગુજરાત સરકારની દારૂબંધીની નીતિ વિશે શું વિચારે, તે જાણવું અમને ગુજરાતમાં વસતી અને ગુજરાતની વર્તમાન સમસ્યાઓ સાથે બાથ ભીડતી સ્ત્રીઓને ગમે.

તાજેતરમાં ગુજરાત સરકારે વર્ષોથી ગુજરાતમાં ચાલી આવતી નશાબંધીની નીતિમાં હળવાશ મુકવાનો વિચાર કર્યો છે. નશાબંધીના કાનૂનમાં હવે એવી જોગવાઈ કરવામાં આવનાર છે કે 'સ્પેશિયલ એકોનોમિક ઝોન' કહેતાં 'સેઝ' નામના તેત્રીસ વિસ્તારો સ્થપાશે અને તેમાં મદિરાસેવન માટે સવિશેષ સવલતો અપાશે જેવી કે કોન્ફરન્સમાં દારૂ પીવા સામહિક પરમીટ અપાશે, પરદેશીને હોટલના મેનેજર કે અન્ય કોઈ દાકતર (એટલે કે સિવિલ સર્જન જ આપે તેવું નહીં) દારૂ પીવાની પરમીટ આપી શકશે. આવી

કરીશું, કહો જોઈ. અથવા તો, સેક્યુલરિઝમ નહીં પણ ગાંધીની પાટીએ સર્વધર્મસમભાવ સહી, એમ કહેવામાં વાંધો નથી. પણ સર્વધર્મસમભાવની ભૂમિકાએ ઊભીને ગાંધીએ જિંદગીના છેલ્લા મહિનાઓમાં બંગાળની મુસ્લિમ બહુમતીને અને બંગાળના લીગી શાસકોને તેમ બિહારની હિંદુ બહુમતીને અને એની કૉંગ્રેસ સરકારને જે કહ્યું હતું એ જ મોદીના ટીકાકારોએ ૨૦૦૨માં કહ્યું છે. તેથી ગાંધી અને નંદીને નામે સમગ્ર વિમર્શને તર્કતર્કીમાં નાખવાનું કોઈ કારણ નથી.

મુદ્દે ગાંધી-ચશ્મે સેક્યુલરિઝમની ટીકા કરનારાઓએ, ડાબેરીઓ ને બીજા પ્રગતિશીલોએ, રેશનલિસ્ટોએ ને મુદ્દ સેક્યુલરિસ્ટોએ ગાંધી સાથે કામ પાડતી વેળાએ એમને રાષ્ટ્રપિતાની ટૂંકી ઓળખથી ઊઠીને જોવાની જરૂર આજે છે એટલી ક્યારેય નહોતી. કેવળ હિંદુ કે કેવળ મુસ્લિમની નહીં પણ સૌની બાલાશ જાણનારો એ જીવ હોઈ સુભાષબાબુએ મહાત્માને રાષ્ટ્રપિતા કહ્યા એ ભાવનાની આપણે કદર કરીએ. પણ નવી દુનિયામાં રાષ્ટ્ર-રાજ્યથી બધ્ધ અભિગમે ચાલવાનું નથી. તથાકથિત સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદનો તો સવાલ જ નથી, પણ રાષ્ટ્રવાદનોયે પનો ટૂંકો પડે છે. ગાંધી એ અંતે તો સમગ્ર, રિપીટ, સમગ્ર મનુષ્યજાતિ ને માનવસમાજ જ નહીં, જીવમાત્રના સિવિલાઈઝેશનલ ફલક પર વિચારનારા જણ હતા. આજના શ્રાધ્ધપર્વે એટલું લેસન પાડું કરીએ તો ખોટું નહીં. તાજા કલમ તરીકે જરી ઉતાવળે એટલી પણ એક નોંધ કરી લેવી જોઈએ કે પરમાણું સત્તા અને જીડીપી તરેહની મોટી દઈત, વખતોવખત કંઈક અમૂર્ત, રાષ્ટ્રની ખયાલાતથી હટીને માનવ વિકાસ આંકની કસોટીએ અને સ્વારાજ તે જણે જણે ભોગવવાની જણસ છે એ ગાંધીદષ્ટિએ રાષ્ટ્રવાદની સ્થાપિત વ્યાખ્યાને તાકીદે ઠમકોરવાપણું છે.

દરમિયાન, હમણાં તો ગુજરાતના પરિવર્તન અને તેના નેતૃત્વનાં પ્રતિરૂપોની ઝલક આપતા પુસ્તકના લોકાર્પણ પ્રસંગે મુખ્ય ધારામાં શક્ય બનેલ ચર્ચાને અનુષંગે એટલું જ કહેવું બસ થશે કે નરવી, સૌષ્ઠવયુક્ત, સ્થાયી ને સંપોષિત વાઈબ-સી સારુ, કાયદાનું શાસન એ પાયાની શરત છે : નેતૃત્વની ઓળખ ને પરખની એક કૂંચીયે એમાં પડેલી છે. આટલું સમજવાની શરૂઆત થાય તો એ સભાને જરૂર યાદગાર બહું.

(સદ્ભાવ : "દિવ્ય ભાસ્કર", ૧૨ ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૭)

['Prakash', Behind Navrangpura Post Office, Navrangpura,

AHMEDABAD - 380 009, India]

સવલતો આપવાનું કારણ કહેવાયું છે કે ઉઘોગો વિકસાવવા છે અને તેને માટે દારૂ પીવાની પરવાનગી આપવી જરૂરી છે.

ગુજરાતમાં આજ સુધી અમે થોડી હળવી એવી દારૂબંધી જોઈ છે. તેને પરિણામે અમે માનીએ છીએ કે સ્ત્રીઓ રાત્રે મોડે સુધી બહાર નીકળીને હરી ફરી શકે છે. જાહેર રસ્તા પર ક્યારેય કોઈ પીધેલા સામે ભટકાઈ પડે એવા અનુભવ અમને થયા નથી. જાહેર રીતે દુકાનોમાં દારૂ કે નશીલા પદાર્થ વેચાતા નથી, તેથી તેવી કોઈ જગ્યાઓ નથી જ્યાં પીધેલાઓ ભેગા થઈને ધમાલ કરતા હોય. તમે જાણો છો તેમ ગુજરાત આર્થિક દષ્ટિએ પહેલા નંબરે છે, એમ કહેવાય છે. ગુજરાતની આર્થિક ભ્રમતા તેમાં રહેલી શ્રમિક વર્ગની શાંતિને લીધે છે. આ શાંતિ જળવાઈ છે કેમ કે પીનારાને છુપાઈને પીવું પડે છે. પીનારાને પીવાનું મળી રહે છે ખરું પણ જાહેરમાં તેનો ઉપદ્રવ નથી. તેથી ઉત્પાદનને, ખાસ કરીને ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનને, તે નડ્યું જાયું નથી. આવા ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક વિસ્તારોને વિકસાવવા સરકાર નશાબંધીની નીતિ હળવી કરવા તરફ જાય ત્યારે અમારા ચિત્તમાં અનેક સવાલો ઊંઠે છે.

તમે સૌ જ્યાં દારૂબંધીનું કોઈ નામ નથી લેવાયું તેવા રાજ્યમાં રહો છો. ત્યાં છટ્ટથી મળતી મદિરા ત્યાંના સમાજમાં સ્વીકાર્ય છે, તે જાહેર છે. અમારો સવાલ તમને ગુજરાતપ્રોને છે કે તમારો તે સમાજનો અનુભવ શું છે ? અહીં જે સમાજના લોકો ગેરકાયદે બળાતો દારૂ મેળવીને પીએ છે તેમની સ્ત્રીઓ તો અત્યંત દુઃખી છે જ કેમ કે એકવાર શરૂ થયેલું વ્યસન પછી રોગ બનીને વળગે છે. ગરીબ પુરુષ દારૂ પીતો થાય અને ધીમે ધીમે પીવાનું પ્રમાણ વધારતો જાય ત્યારે તે નિર્બળ બનતો જતો હોઈ કામ અને કમાવું છોડી દેતો હોય છે. તેની સ્ત્રી, તેની કુટુંબ, તેનો રોગ સમજીને નિભાવે છે અને છેવટે આખું કુટુંબ બેહાલી તરફ વળે છે.

બે વર્ષ પહેલાં, નશાબંધી નીતિમાં ગુજરાત સરકારે છૂટ મુકવાની ઘોષણા કરી ત્યારે અમે એક રેલી કાઢી હતી. તેમાં એક વૃદ્ધ જોડાયા હતાં. મે મહિનાની બળબળતી બપોરે એકથી સાડાત્રણ સુધી અમારી સાથે ચાલેલાં એ બહેનને મેં પૂછ્યું હતું કે, 'આવડી ઉંમરે તાપ ક્યાં માથે લીધો ?' તેમનો જવાબ હતો, 'મારો ઘરવાળો પીતો તે વેઠ્યું, મારો છોકરો પીતો તે નથી સહેવાતું ત્યાં વળી તેનો છોકરો પીવા લાગ્યો છે. એ કેવાં બાળે છે, આ તાપ તો શું છે જ ?'

આ પહેલાં ગુજરાત સરકારે જેટલી વાર છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં નશાબંધી નીતિ હળવી કરી તેટલી વાર ગરીબોને મળતા દારૂ પર અસર પડતી હતી અને અમે ગરીબ સ્ત્રીઓને સાથે લઈ વિરોધ કરતાં. આજે ગુજરાત સરકાર જે કરવા જઈ રહી છે તેની અસર સીધી મધ્યમ વર્ગના જુવાનો પર પડશે, એવું જણાઈ રહ્યું છે. 'સેઝ'નું ગુજરાતીકરણ છે. 'વિશેષ નાણાકીય સવલત વિસ્તાર' એટલે ટૂંકમાં, 'વિનાસ'. (હકીકતે વિનાસ જ ને ?) એ 'વિનાસ' વિસ્તારમાં ભણેલા તરવરિયા જુવાનોને નોકરીએ રાખવામાં આવશે. એકાઉન્ટ-સીમાં, મેનેજમેન્ટમાં કે આઈટીમાં નિષ્ણાત થયેલા જુવાનિયા ત્યાં નોકરીઓ લેવા જશે અને ધીમે ધીમે મદિરાસેવનમાં પણ સરકશે. તેમનું શું થશે ? તેની સાથે તેમનાં પત્ની અને બાળકોનું શું થશે ? તેમનાં માતાપિતાનું શું થશે ?

વિદેશ વસતાં ગુજરાતીઓ, સવિશેષે ગુજરાતપ્રોનો, આ વિશે અનુભવ જાણવો ગમે. તેમની વિચારણા ય સમજવી ગમે.

[Ahmedbad Women's Action Group - AWAG, AWAGKunj, Bhudarpura, Ambawadi, AHMEDABAD - 380 015, India] e.mail : awagbox@yahoo.com

સમાનતામૂલક હિમ્મત ઝવેરી

○વિપુલ કલ્યાણી

'સારું હોવું એ પૂરતું નથી. સમજણું હોવું પણ જરૂરી છે. સમજણ એટલી જ જરૂરી છે જેટલી ભલાઈ. 'હિમ્મત ઝવેરીના એક ગુરુ રામમનોહર લોહિયાએ, સન ૧૯૬૧માં, હેરિસ વુફોર્ડકૃત 'લોહિયા - અમેરિકા મીટ' પુસ્તકના આમુખમાં આમ લખ્યું છે. આ પુસ્તકમાં રામમનોહર લોહિયા અને આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈન વચ્ચે પ્રિન્સ્ટન ખાતે થયેલી મુલાકાતનો ય વિષદ્દ હેવાલ છે. લોહિયા આગળ જતાં, હિમ્મત ઝવેરી અનુસાર, લખે છે : 'આઈન્સ્ટાઈન સાથે મારે આ વાતનો નિકાલ લાવવો હતો કે જેમ વિજ્ઞાનમાં સમજણ લાવવી શક્ય છે એમ રાજનીતિમાં શક્ય ખરી ... અમારા દેશમાં તો દુર્જનો કરતાં સજ્જનો અને બુધ્ધુઓ ઘણી વાર વધારે દુષ્ટ હોય છે.'

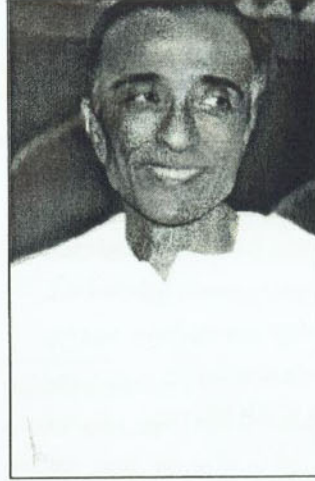
નગીનદાસ સંઘવી એમને 'મોટા ગજના ચિંતનાત્મક કટાર લેખક' ગણે છે. વળી, નગીનદાસભાઈ ઉમેરે છે : 'જે જેવું છે તેને તેવું જોવું, નોંધવું અને કહેવું એ હિમ્મતભાઈના જીવનરત્ન શાસ્ત્ર છે.' 'ઘટના અને સંવેદના'નામના હિમ્મત ઝવેરીના તાજાતર લેખસંગ્રહમાંના લેખોમાંથી પસાર થતાં થતાં સતત જણાયું કે જાણે કે આ લોહિયાવાણીને જ જાણે કે કેન્દ્રસ્થ કરીને પોતાનો ચીપિયો હિમ્મત ઝવેરીએ ખખડાવ્યા જ કર્યો છે.

આ સ્વાતંત્ર્યસેનાની તેમ જ મહાત્મા ગાંધીને વરેલા આ સમાજવાદી વિચારક, લેખક અને સામાજિક કાર્યકર હિમ્મત હરજીવન ઝવેરીનું બુધવાર, ૧૩ ડિસેમ્બર ૨૦૦૬ના દિવસે પરોઢિયે, ટૂંકી માંદગી બાદ, જૂહુસ્થિત આરોગ્યનિધિ હોસ્પિટલમાં નિધન થયું. અંગેજીમાં કહેવું હોય તો સહજપણે કહેવાય : Long live his tribe.

રમેશ પારેખ, જન્યત પંડ્યા, દેવવ્રત પાઠક અને હવે કિરીટ ભટ્ટ ઉપરાંત હિમ્મત ઝવેરીનું, એકાદ વરસમાં જ, એક પછી એક, આ નિષ્કમણ આકરું જરૂર છે. આજના આ સર્વાંગીણ સંકુચિત માનસવાળા કાળમાં, ગુજરાતી જીવનના અને એ દ્વારા તળ તેમ જ બૃહદ્ ગુજરાત સહિત રાષ્ટ્રીય જીવનના વિવિધ પાસાંને પ્રભાવક રીતે સ્પર્શતું એ દરેકનું પ્રદાન કેટલું વ્યાપક હતું એનો કદાચ હાલ અંદાજ નહીં આવે.

રામમનોહર લોહિયા, રોહિત દવે, કરસનદાસ માણેક, મધુ દંડવતે, સુરેશ જોષી, ઉષાબહેન મહેતાનાં તેઓ અંતર્ગત સાથી અને સહકાર્યકર હતા. શાંત, સરળ અને નિખાલસ સ્વભાવના હિમ્મતભાઈ ગાંધી સ્મારક નિધિ અને મણિભવન જેવી સંસ્થાઓમાં સક્રિય હતા. ગાંધી સ્મારક નિધિના એક ટ્રસ્ટી ય હતા. કીર્તન કેન્દ્રની સ્થાપના અને વિકાસમાં તેમનું સક્રિય યોગદાન આરંભથી રહ્યું હતું. કીર્તન કેન્દ્રના અધ્યક્ષપદેથી એમણે કુનેહપૂર્વક વરસોથી સેવાઓ આપી હતી. ફર્બસ

ગુજરાતી સભાના હાલના એ માનદ સલાહકાર પણ હતા. દિગંત ઓઝા લખે છે તેમ 'એક તરફ સમાજવાદી પ્રતિબદ્ધતા, દરિદ્રો માટેની

સંવેદના અને બીજી તરફ સાહિત્યપ્રીતિ એવું સાયુજ્ય એટલે હિમ્મતભાઈ. ... "સારથિ", "નચિકેતા", "એતદ્" જેવાં સાહિત્યિક સામયિકોનાં સહતંત્રી અને આ પરામર્શક, ક્ષિતિજ સંશોધન ટ્રસ્ટના સ્થાપક ટ્રસ્ટી હતા તો અંગેજી સામયિકો "મેનકાઈન્ડ" (સ્થાપક રામમનોહર લોહિયા) અને "જનતા"

(સ્થાપના ૧૯૪૬) જોડે પણ એમનો સક્રિય નાતો. ... "જનતા"ના ઘડતરમાં એના ફેલાવામાં ચડ-ઉતર આવતાં રહ્યાં, પરંતુ હિમ્મતભાઈ તેનું કોન્સ્ટન્ટ ફેક્ટર રહ્યા છે.' હિમ્મતભાઈએ ખુદ કહ્યું છે : 'આ બંને સમાજવાદી સામયિકો હોઈને એમાં હું અવારનવાર સક્રિય રહ્યો છું.'

"જન્મભૂમિ"માં એમણે વરસો સુધી સાંપ્રત પ્રશ્નોની છણાવટ કરતી કોલમ ચલાવી હતી. "લોકસત્તા - જનસત્તા"માં પણ એમની કલમ ફરી વળેલી. "લોકતંત્ર", "સમકાલીન", "નવનીત - સમર્પણ", "નિરીક્ષક", "ભૂમિપુત્ર" જેવાં સમસામાયિકોમાં હિમ્મત ઝવેરીનું કટારલેખન થતું રહ્યું. અંગેજી સામયિક "ગાંધી ટુડે"ના પણ એ તંત્રીપદે હતા. જાણીતા સમાજવિજ્ઞાની ડૉ. અક્ષયકુમાર ર. દેસાઈએ એકદા કહેલું : 'દર અઠવાડિયે ચોક્કસ શબ્દોની મર્યાદામાં, એટલે કે લાઘવમાં તમામ વિચારો અને જણકારીને અસરકારક રીતે વ્યક્ત કરવું ખૂબ અઘરું કામ છે. મારે એ શીખવાનું છે. હિમ્મતભાઈ તે સતત કરતા રહ્યા છે. જેનું મૂલ્ય ઓછું નથી.' પાંચપાંચ દાયકાના નિજી મિત્ર દિગંત ઓઝા, ખરેખાત, લખે છે : 'તેમનું ગદ્ય માંજેલું, સ્પષ્ટ છે અને તેના શબ્દો સમયસરના તેમ જ અભિપ્રાય પૂર્ણ છે અને તેમના બધેબધા લખાણોમાં સાંપ્રત સાથેની નિસબત નીતરતી રહે છે.' શેખાદમ આબુવાલા પારિતોષિક સૌ પ્રથમ હિમ્મતભાઈને એનાયત થયું હતું તે આની સાહેદી જ પૂરે છે.

'ઘટના અને સંવેદના' પુસ્તકમાં 'કટારલેખકની કેફિયત' હેઠળ, આરંભે, હિમ્મતભાઈ લખે છે તેના થોડા વાક્યો બેઠા લઈએ તો જ આ માણસને સમજવા સહેલું પડે. 'મારું વૈચારિક [ideological] ઘડતર થયું, ૧૯૪૨(બેતાલીસ)ના આઝાદી આંદોલનના - 'કિવટ ઈન્ડિયા'ના દિવસોમાં, સાત-આઠ ઑગસ્ટે

અખિલ ભારતીય કોંગ્રેસ મહાસમિતિ(એઆઈસીસી)ની બેઠક મુંબઈના ગોવાલિયા ટેન્ક મેદાનમાં (આજનું ઑગસ્ટ ક્રાંતિ મેદાન) મળી હતી, જેમાં હું પણ, બીજા અસંખ્ય નિસ્બતવાન લોકોની જેમ, ત્યાં પ્રેક્ષક તરીકે હાજર રહ્યો હતો. જો કે એ પહેલાંના ૧૯૪૦ના વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ(ઈન્ડિવિજ્યુઅલ સત્યાગ્રહ)ની અસર થે ખરી. ખાદી પહેરવાનું ત્યારથી શરૂ કરેલું. મારી મોટી બહેન ચંદન, જેનું ભણતર ચાર ચોપડી જેટલું જ હતું, (એ દિવસોમાં, ૧૯૪૨ પહેલાનાં વર્ષોમાં મધ્યમવર્ગીય ગુજરાતી કુટુંબોમાં છોકરીઓને - દીકરીઓને બહુ ભણાવાતું નહી) એણે ખાદી અપનાવેલી, જેના પ્રભાવ હેઠળ દાગીના પહેરવાનું એણે છોડી દીધેલું, મોટાઓમાં એના એ પગલાં બદલ નારાજગી હોવા છતાં. ખાદી અપનાવે, દાગીના પહેરે નહીં તો વર-મૂરતિયો મેળવવો મુશ્કેલ બને એવી પરિસ્થિતિ ત્યારે હતી. ૧૯૪૧માં એનું લગ્ન ગાંધીજીના આશ્રમમાં ઉછરેલા, અમારી ન્યાતના નહીં (તે દિવસોમાં ન્યાતની બહાર પરણવું લગભગ વજ્યર્થ હતું, એ માટે શિક્ષા હોરવાની આવે) એવા કાન્તિભાઈ પારેખ સાથે, રવિશંકર મહારાજની વિધિથી ગોઠવાયેલું. આમ, મારી બહેનની અસર પણ મારા પર પડેલી. વધુ તો, બલ્કે, મુખ્ય અસર એ વખતના રાષ્ટ્રીય વાતાવરણની હતી, ગાંધીમય - ખાદીમય - પ્રભાતકેરીમય - સ્વરાજ્યમય વાતાવરણની હતી.'

ખુદના એક પડોશી માણેકલાલ વખારિયાની સત્યાગ્રહની લડતમાંની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટમાંની લિબર્ટી હાઈસ્કૂલના આચાર્ય બી.એન. શાહ, એ નિશાળમાં કરારીથી આવ્યા કેડે સન ૧૯૪૧માં શિક્ષક તરીકે જોડાયેલા કરસનદાસ માણેક એમને માટે ભારે પ્રભાવક નીવડે છે. માણેક સાથેનો 'સંબંધ એમના આયુષ્યના અંત સુધી વધુ ને વધુ નિકટનો, મૈત્રી અને સંસ્થાકીય સહકારી સુધી વિસ્તરી ગયો.' આમ, સમાજવાદી વિચારસરણીથી હિમ્મત ઝવેરી પ્રભાવિત હતા અને ૧૯૪૨ની 'હિન્દ છોડો' ચળવળ પછી તરત ૨૬ જાન્યુઆરીએ ચોપાટી પર સ્વતંત્રતાની પ્રતિજ્ઞા જાહેરમાં વાંચતી વખતે મિત્ર ભાસ્કર લાખાણી સાથે એ ગિરફતાર થયા હતા અને એમણે પછી જેલવાસ પણ વેઠ્યો હતો. હિમ્મતભાઈ લખે છે, 'મારા એ પગલાને એ જમાનાની મારી બાએ (ધારીબાઈએ) નકાર્યું નહોતું, એનું કારણ ગાંધીજીએ જમાવેલું આઝાદીનું વાતાવરણ.'

આ જ કેફિયતમાં, છેલ્લે, હિમ્મત ઝવેરી પોતાના અંગત જીવનની વાત કરે છે. એ બેઠી લઈએ :

'મારું લગ્ન, ૧૯૫૮માં મંજુ દેસાઈ સાથે થયેલું. મંજુ એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાંથી બી.એ. થયેલી. ૧૯૪૨ની લડતમાં એ પણ ગિરફતાર થયેલી. ૨૬ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૩ને દિવસે જ, વિલે પાર્લેમાં, એમનું આખું કુટુંબ લડત સાથે સંકળાયેલું હતું. પિતા વિઠ્ઠલદાસ પુ. દેસાઈએ ૧૯૩૨ની લડતમાં લાંબો જેલવાસ ભોગવેલો. પાર્લ

કોંગ્રેસમાં એ પ્રમુખ હતા. મંજુ લડત દરમિયાન માર્કસવાદ-ટ્રોટસ્કીવાદની વિચારધારાથી પ્રભાવિત થયેલી. બોલ્શેવિક - લેનિનિસ્ટ પાર્ટી ઓફ ઈન્ડિયા (બીએલપીઆઈ) સાથે સક્રિય રીતે જોડાયેલી, જે પાર્ટી ૧૯૫૦માં સોશ્યાલિસ્ટ પાર્ટીમાં ભળી ગયેલી. ૧૯૫૨ પછી રાજકારણમાં સક્રિય રહી નહોતી. માર્કસવાદમાંથી એનો રસ ધીરે ધીરે ઘટતો જતો હતો, સમાજપ્રક્રિયાને સમજવા માટે, એની સમજણ પ્રમાણે, એ પૂરેપૂરો સમર્થ નહોતો. જો કે એ વિચારધારા જાણવી - સમજવી એને જરૂરી લાગે છે. એ વિશે એણે પોતે જ લખ્યું છે.

'લગ્ન પછી એ ફર્બસ ગુજરાતી સભા સાથે કર્મચારી (મદદનીશ સેક્રેટરી) તરીકે જોડાયેલી - અને છેલ્લે સભાના "ત્રૈમાસિક"ના સંપાદક તરીકે એણે વર્ષો સુધી કામ કર્યું હતું. જ્યાંથી એ હમણાં જ ૨૦૦૬માં મે મહિનામાં નિવૃત્ત થઈ છે. અમારે બે સંતાનો, પુત્ર અમિત અને પુત્રી સોનલ. સોનલ ૧૯૮૩માં અકસ્માતમાં ગૂજરી ગઈ. અમિતે ૧૯૮૬માં સ્વપ્ના શાહ સાથે લગ્ન કર્યું. એમને બે દીકરીઓ ગ્રીષ્મા અને આરના છે.'

મંજુબહેનના દાદા પુરુષોત્તમ દેસાઈ એક દા દક્ષિણ આફ્રિકે હતા અને મોહનદાસ ગાંધીના કારોબારમાં સક્રિય હતા.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી સ્નાતક થયા પછી, ૧૪ સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૫ના રોજ જન્મેલા હિમ્મત ઝવેરી આરંભે લુબ્રિકેટિંગ ઓઈલ અને ગ્રીઝના વ્યાપારમાં સંકળાયા હતા. એમના મોટા બનેવીના એક નાના ભાઈ, મધુભાઈ પારેખ અને પોતાના ભત્રીજા અરવિંદ ઝવેરી એમના સાથે હતા, એમ સાંભરે છે. હળવે હળવે એમણે એ ધંધો છાંડ્યો અને પછી વધુ ને વધુ કલમને ખોળે એ રહ્યા હોય, એમ અનુમાન છે. એમની કને ઓળખાણની ખાણ હતી. પરિચિતો, સ્નેહીએ અને સંબંધીઓને એ ઓળખાણનો લાભ એમણે આપ્યો છે. અને લેવા ય દીધો છે. ખુદ, એ ક્યાં ય ખરડયા નહીં. ન એમણે ખુદ કોઈ લાભ લીધો અને પરિવારને પણ તેનાથી પર રાખ્યું. એ નખશિખ પવિત્ર, આદર્શ મનેખ તરીકે જ ખુમારીથી જીવ્યા છે.

પોતાના પરમ મિત્ર મધુ દંડવતે વિશે એમણે લખ્યું છે : 'દંડવતેમાં આપણે જોયું કે વૈજ્ઞાનિકતા, માનવતા, સમાનતાનો ત્રિવેણીસંગમ છે, એમ સાહિત્ય - સંગીત - કલા તેમ જ રાજકારણમાં રમૂજી સ્વભાવનો પણ ત્રિવેણી સંગમ છે. એનું વૈયક્તિક તેમ જ સાર્વજનિક જીવન આ બે ત્રિવેણી સંગમો પર ઊભું છે.'

સમતામૂલક હિમ્મત ઝવેરીને પણ આ તારણ મહદઅંશે લાગુ પડે છે. એમનામાં આ સઘળા પ્રવાહો સમથળ વહ્યા છે અને તેના કેન્દ્રમાં તર્ક અને બુધ્ધિ સતત ઝવતા અનુભવ્યા છે.

વેબ્બલી., ૮ ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૭

લીમડાના ટેકે ગોઠવાયેલી હથેળી થડનો જ એક ભાગ હોય એવી ને લંબાયેલો હાથ ડાળ બનીને ટેકવે છે આખો એ આધાર ! એક ઢળતી સાંજે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભવનના પ્રાંગણમાં એક સાવ સુકલકડી દેહને જોઈ છું. જોયું ન જોયું કરીને ઝડપથી પગથિયાં ચડીને પરિષદ કચેરીમાં પહોંચું છું ત્યારે પરિચિત દીવાલોનો ધોળો ધફ રંગ એ દશ્ય આંખમાંથી આટોપી લે છે.

'પાક્ષિકી' નિમિત્તે મળવાનું થાય છે ત્યારે એ આખેઆખું દશ્ય સામે આવી જાય છે. પેલી હથેળી લંબાય છે. રમેશ ર. દવેનો અવાજ પડઘાય છે ને આખું એ અસ્તિત્વ ઓળખાય છે : મનેશચંદ્ર કંસારા.

એ વખતે લંડન આવીશ એવું સ્વપ્નામાં પણ નહીં. એટલે પરદેશીઓને જોઈ જે અહોભાવ, ઈર્ષ્યા અને પરાણે ઊભી કરેલી બેપરવાઈ મનને પંખાળી લે. એ બધું જો મનેશચંદ્રને ખબર હોય તો એ બરાબર કરીને લખી આપે. કરીને એટલે વિગતથી, ઝીણવટપૂર્વક ! એમની વાર્તા 'પાક્ષિકી'માં વંચાઈ ત્યારે એ લંડનગરા (લંડનર્સ ?)ની ગુજરાતી ભાષા પરની પકડ અને કાકુ સાંભળી માન થયેલું. પછી તો બીજા મિત્રો વચ્ચે લંડનની વાતો ને સાહિત્યની વાતોમાં એ એવા પરોવાઈ ગયેલા કે મને એમની સાથે ઝાઝી વાત કરવાનો મોકો નહીં મળેલો. પણ વાર્તા એટલી સરસ કે થાય : વાહ, કંસારાજી ! ને આ 'વાહ'ના વાર્તાકારનો સંગ્રહ પરિષદ કરવા ધારે છે એવું રમેશ ર. દવેએ કહ્યું ત્યારે એમનું ઝાઝું કંઈ વાંચેલું નહીં, પણ જે સાંભળ્યું એનો પ્રભાવ મનમાં અકબંધ એટલે છાને ખૂણે ચિંતા પેઠેલી. 'આહ !' અમારા બન્નેના વાર્તાસંગ્રહ સાથે મૂકાશે ને મારો વાર્તાસંગ્રહ નહીં છપાય તો પ્રકાશક ખોળવા હું ક્યાં જઈશ ? પણ બહુ થોડા વતમાં એ આહને ઠારી દીધી રઘુવીર ચૌધરીએ. 'બન્નેની પ્રતો માન્ય થઈ ગઈ છે.' સાંભળી મેં જે હાથકારો અને આનંદ અનુભવેલા એની વાત લંડનમાં આવી મનેશચંદ્રને કહી ત્યારે એમના બોખા મોંએ પ્રગટેલું ખુલ્લું હાસ્ય બરાબર યાદ છે.

છેલ્લે મળ્યા ત્યારે દીપાવલીનો અવસર ગયા પછીની 'વાર્તાવર્તુળ'ની બેઠકનો હતો. હું સ્હેજ મોડો પહોંચેલો. એમણે સહજ નજર કરી, આંખથી જ બાજુની ખુરશી ચીંધી આપી. ને હું ઓપિનિયન / Opinion

બેસું એ પહેલાં જ મીઠાઈના ટુકડા મારી તરફ સરકાવી, કાગળી સરખા ગોઠવ્યા. મેં તો વલ્લભ નાંઠાના આસ્વાદની સાથોસાથ મીઠાઈનો રસાસ્વાદ પણ જાતને પીરસ્યો. જરા ય બચબચાટ ના થાય ને કોઈનું ય ધ્યાન આપણી પર દોરાય નહીં એવી રીતે સીફ્ટથી મીઠાઈ ખાવાની મજા પડેલી. પણ વલ્લભભાઈનું વક્તવ્ય પૂરું થયું ને મનેશચંદ્રે ડોક ફેરવી. મીઠાઈને બદલે ડીશમાં ખાલી ફરફરતું ટીસ્યૂ એમની આંખમાં બરાબર ઝીલાયું હશે, તે બોલ્યા : 'અરે ! મારી મીઠાઈ તમે ખાઈ ગયા ?'

ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્યજગતના એક અગ્રગણ્ય વાર્તાકાર મનેશચંદ્ર નાગરદાસ કંસારા હવે હયાત નથી એમ કહેવું, અનુભવવું આકરું લાગે છે. ૧ જાન્યુઆરી ૨૦૦૭ના એમણે વિદાય લીધી. એમને આપણી સ્મૃતિવંદના હજો. અનિલ વ્યાસના આ ચરિત્રલેખ વાટે આપણે સઉ આપણી અંજલિ સહૃદય સમર્પિત કરીએ છીએ.

'ક્યાંય નહિ, કદી નહિ...' જેવો સરસ વાર્તાસંગ્રહ એમણે આપ્યો છે. એટલી જ બીજી, કદાચ, વાર્તાઓ અગ્રગટ પડી હશે. ક્યારેક એનું ય સ્વાગત હજો. : તંત્રી

હું તો સાવ, ભીંતે સુકાઈ ગયેલી વેલ જેવો ! એ સ્હેજ હસીને કહે, 'વાંધો નહીં. પણ મેં તમને નહોતી આપી.' પછી વળતી મીઠાઈ લાવી આપી ઢાકો-ઢૂંબો કરી લીધો ને એ ય મારી અવળચડાઈ વીસરી ગયેલા. એ દિવસે ના, એ પછીની બેઠકમાં, બરાબર ધાસ ચડેલો. વિપુલ કલ્યાણીએ મને એમની સોંપણી કરેલી. કાર સુધી તો આવ્યા, પણ ડ્રાઈવ કરી શકે એવી હાલત નહીં. આખું એ ઉપરનું પાંજરું ધમણની જેમ ચાલે. બહાર સાંચ સાંચ પવન વીઝાય. બાકી કમી પૂરી કરવા વરસાદ ને સીટમાં સ્ટીયરીંગ પર માથું મૂકી હાંફતા એ. એમની ઊંચી-નીચી થતી પીઠ જોઈ થાય કે તાત્કાલિક ઈ-જેક્શન આપવું જોઈએ. કાં તો એમ્બ્યુલન્સ. ... મેં પૂછ્યું પણ ખુલ્લા મોંએ, ફાટેલા ડોળે એમણે ના જ પાડી. મિનિટો વીતતી રહી. ત્રણેક વાર પમ્પથી દવા લીધી ને સ્હેજ ઠરવા જેવું લાગ્યું. વાવાઝોડામાં અમળાતું વૃક્ષ વાયરો

ધીમો પડતાં ફરકરે એમ ! પછી તો કાર ડ્રાઈવ કરી, ને મને મારા ઘેર મૂકી જવા મમતે ચડ્યા. સમજાવ્યા. પણ મને બસ ન મળી ત્યાં સુધી બસસ્ટોપ પરથી ન ખસ્યા. કે ન મને કારમાંથી બહાર ઠંડીમાં ઊભો રહેવા દીધો !

અહીં તો કોઈ નથી. હું સાવ એકલો. પૈસા કમાવાની લાચે લંડનમાં આવી પૂર્યો પણ ખભે હાથ મૂકીને પૂછે કે 'કેમ છે ?' અરે, ખાલી આંખ મેળવી આપણાપણું ભળાવે એવું ય કોઈ ક્યાં છે ? ચામડી તત્તડવતા તાપમાં કોઈ પોરો ખાવાનું સ્થાનક મળે એવી એમની સારખ ને ધરપત, આ ક્ષણે આંખ ભીની કરી મૂકે છે.

સ્મરણો લખવાં બેઠો છું એવું ક્યાં છે ? બધું યાદ કરું છું. કશું કમવાર નથી. વાતો એમ જ આવતી જાય છે કોઈ ફિલ્મના દશ્યોની જેમ !

એ હાંકે છે. અવાજ જતો રહે એવું લાગે છે. શબ્દો સ્વરપેટીમાં જ અમળાય છે પણ બોલવું છે.

વાર્તામાં શું જોઈએ ? વાર્તાના તત્ત્વો - શબ્દ - વર્ણન - કથાનક - મૂળ કથાનક ને એમાં આવતું પેટા કથાનક - પાત્રો - પાત્રોની માંડણી - એમનું વર્તન અને કથાપ્રવાહ પરની અસરકારકતા - વાર્તામાં ઘટનાનું કલામાં રૂપાંતર કે સમગ્ર ઘટનાનું પ્રતીક બનીને મનુષ્યને ઝંકૃત કરવું - સ્તબ્ધ કરી મૂકવું. ને ચમકૃતિ કે સાવ સાદો અંત ... બસ, એ હાંફતા શરીરમાંથી ઝેરોક્સ મશીન થરથરતું જાય ને પ્રી-ટઆઉટો બહાર આવતી રહે એમ સડસડાટ બધું નીકળતું જાય છે. ને છેલ્લે કહે છે : મારાથી કદાચ તબિયતના કારણે સેમિનારમાં ન અવાય તો આ છે મારી વાત !

પણ એ આવ્યા. એટલું જ નહીં સુપેરે સત્ર સંભાળ્યું. લેખકોને વાર્તા લખવા મિશે એમનું ભાતું કેટલું ભાવ્યું એ તો એ સૌ જાણે પણ એમની પાસેથી હું શીખ્યો છું લાઘવની કળા. ને પાત્રો એટલાં જ જોઈએ જે કથાનકને ઉપકારક હોય. એ બે મૂળ સિધ્ધાન્ત.

એમણે સમાંજન કર્યું છે મારામાં બેઠેલા વાર્તાકારનું અને વિદેશમાં રહી સાહિત્ય સર્જતા સૌ સર્જકોનું. એ થોડા ચીકણા લાગે. વાર્તાની નાનામાં નાની વિગતમાં ઊતરે. વાસ્તવ અને વાર્તાનું વાસ્તવ તપાસે. 'વાર્તાવર્તુળ'માં લેખકે પીધેલી ચા કે મીઠાઈ એને વખ જેવી લાગે એવી

સૂક્ષ્મતાથી ચર્ચે પણ સઘળું કહેવાનો મર્મ એક જ કે આપણી સમજ વિકસે.

મનેશચંદ્ર મૂળે સંગીતકાર. વર્ષો સુધી બિટનમાં સંગીતના પ્રાધ્યાપક રહ્યા. એ પહેલાં આફ્રિકામાં પણ એ મંજૂષ તો મોટી જ હતી. ભદ્રાબહેન વડગામાને એ બધી વિગતોની વધારે ખબર છે. એટલે એ લખશે ત્યારે મનેશચંદ્રના સપ્તકના એકેએક તાનપલટા ઓળખી બતાવશે, પણ મેં એમને જોયા છે વાર્તાકાર તરીકે. એક સહૃદય તરીકે. પણ સમજાય છે - સિતારના તાર પર એમની આંગળીઓ ફરતી હશે ને જે સ્વ ગુજતો હશે એ સૌંદર્ય આલ્બર્ટ હૉલની દીવાલોએ સંઘર્ષો છે. એ જે લયબદ્ધતાથી સિતારના તાર કસતા હશે - મીણ સારવતા હશે ને ટેરવાં જેવી રીતે સ્પર્શ ને ભારનો સુયોગ સાચવી સંગીત રેલાવતાં હશે એવી જ તત્ત્વમયતાથી એ વાર્તા લખતા.

ટૂંકી વાર્તા એમણે બહુ મોડી લખવી શરૂ કરી એટલે વિપુલભાઈને રંજ રહે છે કે મનેશચંદ્ર કંસારાએ ઓછા કંસાર પીરસી એમને અડધે ભાણે રાખ્યા. કદાચ એમને મન સાહિત્યજગત - સમગ્ર મનુષ્ય યુગ પણ. ભાઈ, ઓછું જે છે, એ છે તો સોજજું? સંગીતકાર તરીકે આ દેશમાં એમણે જે કર્યું છે એનો હિસાબ આપવાનું કામ એમના દીકરા ઈન્દ્રધનુને કહીએ. એમણે 'બાપુજી'ને જોયા છે. માણ્યા છે, સંગત કરી છે ને તબલાની થાપ આપી બાપને બીરદાવ્યા કે કસોટીએ ચડાવ્યા છે. જુગલબંધીની વાતો એ વધુ સારી રીતે કરી શકશે. માત્ર બાપ - દીકરાની નહીં, સંગીતની, સરગમની ને સરગમ પર થરકતા હૈયાઓની! એમના બીજા દીકરા પણ સંગીતનો વારસો સાચવે છે. એ સઘળી વાતો પણ જો મળે તો માણવી ગમે એવી જ હશે.

એમણે તો મારા દીકરાની ય ચિંતા કરેલી. મેં અછડતી જ વાત કરેલી કે 'મનેશભાઈ, મારો દીકરો ૧૫ દિવસ માટે આવે છે ને હું જ્યાં રહું છું એ વાતાવરણમાં મારી ગેરહાજરીમાં મારે એને રાખવો નથી. એને કંઈક પ્રવૃત્તિ મળે એવું થાય તો ઘણું સારું.' ને મનેશચંદ્રએ મારો દીકરો લંડનમાં

ઊતરે ને બીજા દિવસથી ઈન્દ્રધનુના બીઝનેસમાં જગા કરી આપેલી. એમની આ ઉદારતા ઉપકારરૂપે નહીં, એમના વ્યક્તિત્વનો પરિચય પામ્યા રૂપે નોંધું છું.

એ સમભાવ - સહભાગિતા - કાળજી - હૂંક ને પ્રેમ જે અનુભવાયાં છે, એટલે લખ્યા વગર રહેવાતું નથી.

મને એમના ગુણોનું વર્ણન કરતાં ક્યાં આવડે છે?

મેં એમને જોયાં છે વાર્તાની ચર્ચામાં સાવ અંગત મિત્રને બિનંગત થઈને ઝટકતા. છોડિયાં ઉતારીને લખાણને તપાસતા. વાર્તાની - સાહિત્યની ચિંતા કરતા. વિગતદોષથી ઉકળી પડતા. મેં એમને જોયા છે શબ્દ સાથે કામ પાડતા. કસબથી! એ કસબ એટલે પૂરેપૂરી સભાનતાથી શબ્દને વાપરવાનો, તાવવાનો અને ગોઠવવાનો. આ આવડે તો વાર્તા બને જ. રિપોર્ટ અને વાર્તા વચ્ચેનો ફરક સમજાવતા એ ઘણાઘણી ઊઠતા. ઘટના અને ઘટનાનું કલામાં રૂપાંતર એમને મનભાવન ને પેખ્ય હતાં.

એ કસબી - વાર્તાના મરમી આપણી વચ્ચે નથી!

સાવ અચાનક એ નીકળી ગયા. પણ આપણાં વ્યક્તિત્વમાં કેટલાંક મૂળિયાં એટલા ઊંડા હોય છે કે ઉખડ્યાં ઉખડતાં નથી.

હા, પ્રબોધ જોશીનું એક કાવ્ય એમના માટે -

અમે મોર હોઈએ તો -

અમારા ખરેલાં આંસુ વીણાજો.

વાદળ સમા તરતા પ્રસંગોને

અમે બોલાવીશું.

તમે વરસજો.

આવતા ભવે

આ અધૂરી મકેલી કવિતાની

છેલ્લી પંક્તિ થઈ

તમે આવી ચડજો.

[94 Ealing Road, WEMBLEY, Middlesex HA0 4TH, U.K.]

મળ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું

‘યુગા-ડાના પાટનગર કમ્પાલામાં અનેક સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓને આવરી લેતી એક માત્ર સંસ્થા ‘યુવક સંઘ’ (ધી યુથ લીગ)ની એક આગવી અને એ જમાનામાં અનોખી ગણી શકાય એવી પ્રવૃત્તિ એટલે રાસગરબા હરીફાઈ,’ એમ હેરોસ્થિત આપણા જાણીતા શહેરી અને લેખક પ્રભુદાસ રૂગનાથ માણેક લખે છે.

આ યુવક સંઘ દ્વારા આયોજિત રાસગરબા હરીફાઈનો પ્રારંભ ઈ.સ. ૧૯૫૬માં થયો હતો. આ સમયે કેન્યાના કિસુમુ શહેર ખાતે યોજાયેલી રાસગરબા હરીફાઈમાં તેણે ભાગ લીધો હતો અને પહેલા તથા બીજા નંબરના ઈનામો મેળવ્યાં હતાં.

પ્રભુદાસ માણેકના લખાણ મુજબ, આ રાસગરબા હરીફાઈ બાદ, કમ્પાલાના લુગોગો ઈન્ડોર સ્ટેડિયમમાં વિશાળ પાયા ઉપર દર વરસે આવી હરીફાઈઓ યોજાવી શરૂ થયેલી. લોકો આતૂરતાપૂર્વક આ અવસરની રાહ પણ જોતા. આ હરીફાઈઓ જોવી અને માણવી એક લ્હાવો લેખાતો. દરેક માટે આ હરીફાઈ યાદગાર અવસર બની જતો પણ અનુભવાયો છે.

“ઓપિનિયન”ના જૂન ૧૯૮૮ના અંકમાં આ હરીફાઈઓનો સવિસ્તાર હેવાલ પ્રકાશિત થયો હતો, તે વાચકોને યાદ હશે.

એકાદાન વર્ષ પહેલાં, ડિસેમ્બર ૧૯૫૬ દરમિયાન, કિસુમુમાં યોજાયેલી હરીફાઈમાં ‘યુવક સંઘ’ની ભગિની મંડળની આ જૂથ છબિઓ એ પ્રસંગની સુપેરે ચાડી ખાય છે. અભીહાલ દક્ષિણ લંડનના ટુટીંગ બ્રૉડવેમાં વસતાં ઈન્દુબહેન લાખાણી (માણેક) પાસેથી આ છબિઓ સાબાર મેળવી શકાઈ છે

‘મારવાડ’ ગરબા માટે બીજું ઈનામ મેળવનાર જૂથની આ છબિમાં સૌથી પાછળ ઊભેલાં લક્ષ્મીદાસ સાકરિયા અને નવલબહેન સાકરિયા પછીની હરોળમાં (ડાબેથી) લીલાબહેન ઠક્કર, સરોજબહેન ગઢિયા, હંસાબહેન ગઢિયા, રંજનબહેન ભટ્ટ તથા રમાબહેન સાકરિયા જોવાં મળે છે. વચ્ચે ખુરશીમાં (ડાબેથી) બેઠેલાં મંજુલાબહેન મોદી, કુંદનબહેન વસાણી, સરોજબહેન ઠક્કર, સુરબહેન શેઠ, ભાનુબહેન દવે, ઈન્દુબહેન માણેક અને કાન્તાબહેન દવે છે. પહેલી હરોળમાં (ડાબેથી) કલાકાર તરીકે સેવાઓ આપનાર શાન્તિલાલ દેવાણી, પુરુષોત્તમદાસ પટેલ, ગિરિજાશંકર વ્યાસ અને પ્રભાશંકર દવે જોવા મળે છે.

‘ગોવાળણ’ ગરબા માટે પહેલું ઈનામ લાવનાર જૂથની, સામે પાને (પાનાં ક્રમાંક ૪ પરે) આપી છબિમાં, સૌથી પાછળ ઊભેલા, સાથ આપનારા કલાકારો તરીકે પી. સી. દવે, શાન્તિલાલ દેવાણી, લક્ષ્મીદાસ સાકરિયા, પુરુષોત્તમદાસ પટેલ અને ગિરિજાશંકર વ્યાસ છે. જ્યારે તેમની આગળની હરોળમાં (ડાબેથી) કુંદનબહેન વસાણી, રમાબહેન સાકરિયા, નવલબહેન સાકરિયા, નિર્મળાબહેન બદિયાણી અને ઈન્દુબહેન માણેક દર્શિમાન થાય છે. ખુરશી પર બેઠેલી બહેનોમાં (ડાબેથી) મંજુલાબહેન મોદી, સરોજબહેન ગઢિયા, સરોજબહેન ઠક્કર, હંસાબહેન ગઢિયા, સુરબહેન શેઠ, ભાનુબહેન દવે તથા કાન્તાબહેન દવે જોવાં મળે છે. આગલી હરોળમાં, ડાબેથી, મીનાબહેન પંડ્યા, લીલાબહેન ઠક્કર, રંજનબહેન ભટ્ટ અને દેવીબહેન ભટ્ટને જોઈ શકાય છે.

મહેન્દ્ર શાહનો આ કાર્ટૂન - પ્રવાસ, આ માસ દરમિયાન, ચોથા વર્ષમાં પ્રવેશે છે. આપણે દરેક એમને બિરદાવીએ અને સહૃદય અભિનંદનની નવાજેશ કરીએ છીએ. અલબત્ત, "ઓપિનિયન" એ અવસરે મહેન્દ્ર શાહનો પોંખે છે અને એકમેકથી ચરિયાતા ઠહાચિત્રોની હારમાળા એ સતત પીરસ્યા કરે, એમ અંતરમનની વાંચના પણ કરે છે.

એમનો સંપર્ક : 201, Spencer Court, MOON TOWNSHIP, PA 15108, U.S.A.

e.mail : mahendraaruna@msn.com

'ગનપટ હુરટી નો કાવ્યાસ્વાડ'

○ નિર્મિશ ઠાકર

ગાળો બોલવાનું મન થાય...

ગાળો બોલવાનું મન થાય એવા મીત્રો ક્યાં છે?
પાગલની જેમ અસંબદ્ધ વાતો કરવાનું મન થાય
એવા મીત્રો ક્યાં છે?

હવે તો છે અ 'ટેચી સાથે ફરતા
ધંધાની વાતો કરતા
જમાનાના ખાધેલ-પીધેલ
દુર્યોધનના દીધેલ, મીત્રો

નીરાંતે ન્યાય તોળનારા મીત્રો
જોખીજોખીને બોલનારા મીત્રો
બોલીને ફરી જનારા મીત્રો
તાળી-મીત્રો, થાળી-મીત્રો
સામાને શું લાગશે એવા વીચાર વીના
હલેસાં વીના હોડી હંકારવાનું મન થાય
એવા મીત્રો ક્યાં છે?

આપણે બારાત કાઢીએ
ત્યારે સામેથી મૈયત લાવે
એવા વીદનસંતોષી મીત્રો !
મીત્રો શોધ્યા શોધાતા નથી
મૈત્રી એક ઘટના છે.
ભીતરની એક રટના છે.
પણ હવે તો મીત્રો પડઘના અને ઘુંઘટના છે.
સુખમાં સાથે સુએ
અને દુખમાં સાક્ષીભાવે જોયા ન કરે
પણ મનોમન રુએ
આપણી પળોપળને જીવે
એવા મીત્રો ક્યાં છે?

હવે તો દંતકથા અને કહેવતોના
છરી, ચપ્પુ અને કરવતના મીત્રો...
સત્તા અને મહત્તાના
પુશામત, ખટપટ અને ખત્તાના
શતરંજના પ્યાદાના અને પત્તાના
બગલ-બાજ અને દગલ-બાજ મીત્રો
છેવટના મીત્રો ક્યાં છે?

- સુરેશ દલાલ

રસાસ્વાડ ...

ગારો બોલવાનું તો મને હો બૌ મન ઠાય, હાં કે ! કોઈ ની મલે તો છેવટે
અરીસા હામ્મે જઈને બી બે-ચાર ની ચોડાવું, ટાં હુઢી મને ચેન ની મલે !
અમઝવાડવારા તો છનેમાને મનમાં બોલે, પન હુરટમાં લોકો ઓપનમાં
એવી મન મનની જોખે કે હાંબરનારો અઢમુઓ ઠઈ જાય, તો બી એનો
છૂટકો ની ઠાય. ગારો બોલવાનું મન ઠાય એવા મીટ્રો બી અમારે ટાં
ગલીએ ગલીએ મલે, સાલા સુઢરે બી ની. ઝચું જોવો તો ગાર જ યાડ
આવે ! ગારોની બાબતમાં અમારા હુરતીઓ ગાંડ-ગીફ્ટેડ, હાં કે !
સુરેસભૈને એ ફેસીલીટી બોમ્બમાં તો કાંઠી મલે ? એટલે ઉ તો એમને
કે'તો છું કે ટમે અમારા હુરટમાં સેટલ ઠેઈ જાય, પછી આ બાબતની કોઈ
ફરીયાડ ની રેહે. અમારે ટાં એક વાર એવું બી ઠેયલું કે મારા એક ફેન્ડને
ઓપિનિયન/Opinion

બૌ હરખ ચઈંડે, એટલે મને હાવ ઉઘાડી ગાર બોઈલો, પછી...જવા ડો
ની વાત ! નીમ્મેશભૈએ કે'યલું છ કે આસ્વાડમાં મુર કાવ્યને વરગી
રે'જો, એટલે પાછો મુર વાટ ઉપર આવતો છું...

નીમ્મેશભૈ કેય કે આ કાવ્ય, ક્યાંય બી અસલી મીટ્ર છે નહી-
એની મીટ્રી રડયસ્પર્સી ફરીયાડ લેઈને આવટું છે ! મને તો ગોટારો એ
વાટનો કે અસલી મીટ્રને બી ગાર દેવાની ? તો પછી...નકલી મીટ્રને હું
ડેહું ?? સુરેસભૈને ઉ તો એ બી પુછવા માગતો છું કે ગારો બોલવાનું મન
ઠાય એવા મીટ્રો ના બી મલે; પન ટમે કઈ ગારો ડેવા માગો છ ? આ
કવીટામાં બે-ચાર સેમ્પલ મેઈલા હોય તો અમે એને લાયક મીટ્રો
હોઢવામાં મડડ બી કરીએ ! નીમ્મેશભૈ કે'ય કે કાવ્યાસ્વાડમાં ટમે
અસંબંવાટો ની કરતા; પન સુરેસભૈને એવી વાટો કરવા જ મીટ્રો જોઈટા
છે, એનું કઈ ની ? સુરેસભૈ કરે ટે લીલા; ને ઉ કરું તે ગોટારા ?

અમારા હુરટમાં બી અટૈચી ને ટાઈ-સુટવારા, સેલ્સમેન જેવા મીટ્રો
બી મલે. ડોસ્ટી કરો તો માલ બઝાડી ડેય, ને પછી હોઢ્યા ની જડે !
કાગડ તો બધે કારા; એટલે બોમ્બમાં બી ડુર્યોઢન જેવા મીટ્રો અવેલેબલ
ખરા. જોખી જોખીને બોલનારા મીટ્રો અમારે ટાં વઢારે! જોખે ટારે તો
ઉઘાડી જ જોખે ને બોયલા પછી ફરી બી જાય ! ચલો, ટાં હુઢી તો
હમજાયું; પન પછીની લીટીઓમાં ઉ ગોટારે ચઈંડે !

હામાવારાને હું લાગહે, એ તો વીચારવું જ પડે ની ! મીટ્રટા એટલે કે
ફેન્ડરીપમાં હલેસાં વગરની હોડી કાંઠી ચાલે ? હલસાં વગર તો હોડી
કંટ્રોલમાં બી ની રેય; ને હામ્મે વમર આવે તો હું કરો ? ઉ જો સ્ટીયરીંગ
વીનાની કાર સુરેસભૈને આલું, તો એમાં એ મીટ્રતા ખાતર બેહે ખરા ?

જો કે એ પછીની પંકટીઓમાં 'બારાટ' અને 'મૈયત'નો ચોંકાવી
મેલે એવો વીનીયોગ ઠેયલો છે. (આ 'વીનીયોગ' એટલે હું ? એ પાછું
મારે નીમ્મેસભૈને પુછવું પડહે!) કવીટામાં છેલ્લે સુરેશભૈએ છરી, ચપ્પુ,
કરવટ, ખુસામટ, ખટપટ વગરને મેલી અભીવ્યકટીની ટીચક સભાનટા
અને સર્જન પ્રટ્ટેચેની સીલ્પગટ સુઝ વડે અનીર્વચનીય કાવ્યપઝાર્થને
વચનબં કરતું ભાસા-સામર્થ્ય ડાખવી, એમના આંટ-જગટમાં રચાટા
સુકસ્મ સંવેડનોના આલેખ રચીને વીલક્સન કલ્પનપ્રયુકટીઓ ડ્વારા
સુરેખ વીચાર-પીંડ બાંઢી આલી, વ્યંજનાગર્ભ કલ્પનોની ભાટીગર
મુઝાઓ પ્રગટાવી, લયમાઢુર્ચમય સર્ગસકટી વડે એમની સબ્જાકૃત
લયલીનટાનું આંટ-સૌંડર્ષ પ્રસરાવી, અપુર્વભાવછટાઓના બહુવીઢ
પરીમાન રચી આયલાં છ ! (આ છેલ્લું લામ્બુલચચક પન કલાદ્રમક
વાક્ય નીમ્મેશભૈએ મને કેયલું; એટલે એનો અર્ઠ મને ખબર નહી, સોરી
હોં !)

સુરેસભૈ હાવ નીરાસ ઠઈ જાય, એ પેલ્લાં ઉ એમને કે'વા માગું છ કે
છેવટનો એક મીટ્ર તો ડરેકને હોય જ, તે આપડે પોટે જ, હાં કે !

(સદ્ભાવ : 'સ-ને ઈ-મહેફીલ' : વર્ષ : બે : અંક : ૮૦ : ડીસેમ્બર ૧૭,
૨૦૦૬ : 'સ-ને ઈ-મહેફીલ' માટે 'ઉઝાજેડણી' અને 'વીજયા' ફો-ટ'માં :
અક્ષરકંકન : uttamgajjar@hotmail.com)

મોનાલિસાનું સ્મિત

○ હરનિશ જાની

મોનાલિસાનું ચિત્ર યાદ છે ત્યાં સુધી નવ વરસનો ચોથા ધોરણમાં હતો ત્યારે પહેલી વાર જોયું હતું. ત્યારે પંડ્યાસાહેબે મોનાલિસાના સ્મિતની વાત સમજાવી હતી. તે ઉમરે મને મોનાલિસા મરદ લાગતી હતી. અને સ્મિતની તો વાત જ નહોતી. વરસો પછી ખબર પડી કે આ ફોટો તો કલરમાં છે. અમારી ગુજરાતી ટેક્ષબુકમાં તે બ્લેક એન્ડ વ્હાઈટમાં હતો. અને મોનાલિસા સ્મિત કરે છે તે તો આ ઉમરે ધારી ધારીને જોઈ તો પણ દેખાતું નથી. કદાચ મારી સ્મિતની વ્યાખ્યા જુદી હોય. સ્મિત કરીએ અને સામાને ખબર ન પડે એ સ્મિત શા કામનું ? સ્મિત તો એવું હોવું જોઈએ કે સામી વ્યક્તિને પણ સમજાય કે આ આપણા તરફ મલકાય છે.

૨૦૦૩ના ઉનાળામાં હું અને મારી પત્ની લુવના મ્યુઝિયમ સામે ઊભા હતા. અમારા ટૂર ગાઈડે કહ્યું હતું કે “તમારી પાસે બે કલાક છે. તમારે જો શોપિંગ કરવું હોય તો શોપિંગ કરો અને મ્યુઝિયમ જોવું હોય તો તેમ કરો. પરંતુ બે કલાક પછી આ શોપની સામે આવી જજો.” અમારી ટિકટરી એ કહ્યું હતું કે “તમારે લુવ જોવું હોય તો ઓછામાં ઓછા બે દિવસ જોઈશે.” અમારી સામેનું બિલ્ડીંગ જોતા લાગતું કે ખાલી બિલ્ડીંગમાં ફરતાં જ બે મહિના લાગે.

હવે અમારી સામે મોટી મુંઝવણ હતી અને ખરું પૂછી તો મોટો પડકાર હતો. કે બે કલાકમાં શું કરવું. મારી ઈચ્છા, બીજું કાંઈ નહિ તો પણ વિનસ-દ-મોનોનું સ્ટેચ્યું જોવાની હતી અને સાથે સાથે મોનાલિસાનું પેઈન્ટિંગ પણ જોવું હતું પત્નીની ઈચ્છા શોપિંગની હતી પરંતુ સમજાવ્યું કે શોપિંગ ન્યૂયોર્કમાં કરવું સારું કારણકે બાર્ગેઈનની જે તક અમેરિકામાં છે તે પેરીસમાં નથી. બીજું એ કે પેરીસ રોજ રોજ અવાતું નથી. અને આવો અમુલ્ય સમય શોપિંગમાં ન વેડફાય. પત્નીને મનાવવામાં બહુ વાર ન લાગી. તેનું કારણ મને પાછળથી સમજાયું. કે તેણે મોનાલિસાનું ચિત્ર જોવાનું એક વરસ અગાઉથી નક્કી કર્યું હતું. તેમાં તેનો ચિત્રકલા પ્રત્યેનો પ્રેમ નહોતો. પરંતુ તે તેની મિત્ર ચિત્રાની વાતો સાંભળીને કંટાળી હતી. ચિત્રાબહેને છેલ્લા એક વરસથી મારી પત્નીનું જીવન તુચ્છ બનાવી દીધું હતું. જીવનમાં તમે મોનાલિસાનું ચિત્ર ન જોયું હોય તો કાંઈ જ જોયું નથી. અને હવે પેરીસમાં છીએ અને મોનાલિસા જોયા વિના જઈએ તો ચિત્રાબહેન મારી પત્નીનું જીવન બદલતર બનાવી દે. ચાર સદીઓથી કલા રસિકોએ વખાણયું છે એટલે નહિ પરંતુ ચિત્રાબહેનને બોલતા બંધ કરવા પત્નીએ શોપિંગની જગ્યાએ મોનાબહેનને જોવાનું નક્કી કર્યું હતું. અમે મ્યુઝિયમની ટિકટ લીધી ત્યારે મ્યુઝિયમના ગાઈડને મેં વિનસ અને મોનાલિસાની પૂછપરછ કરી અને અમારી ઈચ્છા બતાવી. તેણે હસતાં હસતાં સમજાવ્યું કે બન્ને દેવીઓ એકમેક થી વિરુદ્ધ દિશામાં બિરાજમાન છે.

લુવ માટે કહેવાય છે કે તેમાં મુલાકાતીઓ બે સવાલ ખાસ પૂછે છે કે બાથરૂમ ક્યાં છે ? અને મોનાલિસા ક્યાં છે ? તો અમે બીજા નંબરનો પ્રશ્ન ઠેર ઠેર ઉભેલા ગાઈડને પૂછવા માંડ્યો. મોનાલિસા ક્યાં છે ? ફ્રેંચ લોકો ઈંગ્લીશ બોલવામાં નાનમ સમજે છે. છતાં મોનાલિસાનું નામ સાંભળતાં હાથથી સમજાવી દેતાં કે આગળ જાવ. હવે મને પાણી ચઢ્યું કે આપણા હાથમાં મોંપ છે. અને લોકોને પુછીએ તે કેમ ચાલે? મોંપમાં ન જોઈએ? તે જ મારી મોટી ભૂલ હતી. મોંપ પ્રમાણે અમે ચાલવા માંડ્યું. અમે કેટકેટલા ય હાલમાં થી પસાર થવા લાગ્યા. દરેક હાલ અસંખ્ય ચિત્રોથી ભરેલા હતા. મોનાલિસા તો કેવી હશે! તે હરિ જાણે. પરંતુ લુવના બીજા ચિત્રો કાંઈ ઓછા મુલ્યવાન નહોતા! સુંદરતા અને કલાથી ભરપુર જાણ્યા અજાણ્યા ચિત્રકારોના ચિત્રો પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે. અને આવા હજારો ચિત્રો છે. વચ્ચે વચ્ચે અમે

ઊભા રહીને આ પેઈન્ટિંગનો પણ લાભ લેતા હતા. અમે કેમેરા થી તેના ફોટા પણ પાડતા. તે પેઈન્ટિંગ આગળ કોઈ નહોતું જાણે કે તે અમારા આવવાની રાહ જોઈને ઊભા હતા. લાગ્યું કે માનવ મહેરામણ મોનાબહેનને જોવા ગયો છે. પછી મ્યુઝિયમના એક સ્વયંસેવકને મોનાબહેન વિષે પુછતાં, તેણે જણાવ્યું કે અમે ખોટી દિશામાં જઈ રહ્યા છીએ. મ્યુઝિયમનો નક્શો હાથમાં હોવા છતાં ખોટી દિશા? પરંતુ એમ બનવું કાંઈ અઘરું નથી. કારણકે અમે જ્યાંથી પ્રવેશ્યા એ દરવાજાની જગ્યા એ બીજા દરવાજા પર મેં ચિહ્ન કર્યું હતું, એક તો સમય ઓછો અને એમાં મારી ભૂલ. પછી જોઈએ છે જ શું ? હું આજુબાજુ ચિત્રો જોવાના ફાંફાં મારવા લાગ્યો અને પત્નીએ હું કેટલો ડોબો છું એ યાદ કરાવ્યું.

તેવામાં મારી સમક્ષ “મોનાલિસા” નું અંરો વાળું સાઈન નજરે ચઢ્યું. અને અમે સાથે નક્કી કર્યું કે એ સાઈનને ફેલો કરો. હવે મારી શારીરીક મુશ્કેલી એ હતી કે મેં થોડા વખત પહેલાં જ બાય પાસ સર્જરી કરાવી હતી. એટલે ઝડપથી ચાલવાનો તો સવાલ જ નહોતો. મારી પોતાની એવી ઈચ્છા ખરી કે આપણને આ મ્યુઝિયમમાં હાર્ટ ઓટેક ન આવે તો સારું. અને હાર્ટ ઓટેકને જો આવવું જ હોય તો મોનાબહેનના પેઈન્ટિંગની સામે આવે તો આપણને ઈન્ટરનેશનલ પ્રેસમાં ચમકવાનો ચાન્સ મળે ને હાર્ટ ઓટેકને જો આવવું જ હોય તો મોનાબહેનના પેઈન્ટિંગની સામે આવે તો આપણને ઈન્ટરનેશનલ પ્રેસમાં ચમકવાનો ચાન્સ મળે.” ઈંગ્લેન્ડની ટ્રાવેલ ટુરમાં ગયેલ ભારતિય અમેરિકન સિટીઝનને ઈટાલિયન આર્ટિસ્ટના પેઈન્ટિંગ સમક્ષ ફાંસમાં આવેલો હાર્ટ ઓટેક “વિશ્વ વિખ્યાત નાયગરાના ધોધ પર લોકોને મરતાં સાંભળ્યા છે પણ મોનાનાતાએ કોઈ પ્રેમીનો ભોગ લેતાં નથી જાણી. અમે તો મોનાલિસાવાળા અંરોને ફેલો કરતાં કરતાં એક લાંબી લાઈન પર આવી ગયા. મોનાલિસાની લાઈન હશે સમજીને ઊભા રહી ગયા. પછી બત્તી થઈ કે માળું મોનાબહેનને જોવામાં સ્ટ્રી પુરુષની લાઈન જુદી કેમ ? પછી સમજાયું કે અમે મોનાબહેન કરતાં પણ વધુ અગત્યની લાઈનમાં ઊભા હતા. બાથરૂમની. હવે ઊભા જ રહ્યા છીએ તો એ પણ પતાવીએ. એમ સમજીને ઊભા રહ્યા. ત્યાંથી નિકળીને અમે એક જબરદસ્ત મોટી સ્ટેરકેસ પાસે આવી પહોચ્યા. બગભગ પચાસ એક પગથિયાં હતા. હવે ઉપર ચઢવું કે ન ચઢવું એ દ્વિધામાં પડ્યા. એલિવેટર શોધવાનો સમય નહોતો અને પગથિયાં ચઢવાની તાકાત નહોતી. તેમ છતાં ધીમે ધીમે ઉપર ચઢવાનું નક્કી કર્યું. જાન જશે તો મોનાબહેનને ખાતે. ઉપરના માળે પહોચીને પાછી અંરો શોધી નાખ્યો. આ રૂમને, તે રૂમ વટાવતા વટાવતા, છેવટે મોના લિસાના રૂમમાં આવી પહોચ્યા.

જાણે કોઈ ફિલ્મ સ્ટારને જોવા માટે માનવ મહેરામણ ઊભરાય એમ લોકો અહીં ઊભરાયા હતા. એમ છતાં કોઈ બોલીવુડની એક્ટ્રેસ ને માટેના ટોળાં કરતાં લોકો ઓછા હતા. એ તો સારું હતું કે મોનાબહેનને દિવાલ પર આઠ દશ ફૂટ ઊંચા એક યોગ્ય ટેમ્પરેચરવાળા કલોઝેટમાં મુક્યા હતા. હવે આમાં દરેકના હાથમાં કેમેરા હતા. પત્નીએ લગભગ એક ડઝન વખતે પોતાનો ફોટો, લેવાનું યાદ કરાવ્યું હતું. ચિત્રાબહેનને બતાવવા નો ખાસ ફોટો પાડવાનો હતો. દરેકના હાથમાં ફોટો કેમેરા અને વિડીયો કેમેરા હતા. લગભગ દરેક જણ નજીકથી ફોટા પડાવવા ધસી રહ્યા હતા. જગતના બધાં જ દેશોના લોકો હતા. આજ એવી જગ્યા હતી ત્યાં આરબો અને જયુઈશ લોકો ખભે ખભા અડાડીને મોના બહેનની નજીક જવા ધસતા જોવા મળ્યા. મારી પત્ની મારાથી આગળ જતી રહી અને ફોટો પડાવવા પોઝ આપ્યો. જેથી તે મારી સામે જુએ અને મોનાલિસાનું ચિત્ર પીઠ પાછળ આવે. ત્યાં તો મારી પાછળથી ધકકો આવ્યો. એક તંદુરસ્ત ઈટાલિયન મહિલા મારી આગળ જવા મથતા હતા. પરિણામે હું પત્નીથી દૂર હડસેલાય ગયો. અમે ફરીથી ફોટો લેવાનું નક્કી કર્યું. આ વખતે બે યુક્રેનિયન રૂપાળી છોકરીઓ વચ્ચે આવી ગઈ. અને મારી ગરવી ગુજરાતણ તેમની પાછળ દબાઈ ગઈ. વળી પાછી ફોટો લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અને છેવટે ફોટો લેવાયો. હવે મેં ઘડિયાળમાં ટાઈમ જોયો બસ

ઉપડવાને વીસ મિનિટ બાકી હતી. એટલે અમે ત્યાંથી નિકળવાનું નક્કી કર્યું. અમે ભાગ્યા. બસના સ્થાને સમયસર પહોંચી ગયા. બસમાં બેઠાં અને પત્નીએ કહ્યું “તે મોનાલિસાનું સ્માઈલ તો બતાવ્યું નહીં?” હવે એને કેમ કરીને સમજાવું કે ફોટા અને બસની મહોકાણમાં હું જ મોનાલિસાનું સ્મિત જોવાનું વિચારી ગયો. અને એ ઓછું હોય એમ જ્યારે અમારી ટુરના ફોટા ધોવાયને આવ્યા ત્યારે મોનાલિસાનો ફોટો જોવા કાઢ્યો. તે જોઈને મેં પત્નીએ પહેલો સવાલ એ પૂછ્યો “ફોટામાં હું ક્યાં છું?” મેં તેને ધીમે ધીમ આધાસન આપ્યું કે “ફોટામાં આ બે રૂપાળી છોકરીઓ દેખાય છે ને તે બન્નેના ખભા વચ્ચે જે દેખાય છે તે તારૂં માથું છે અને પાછળ મોનાલિસા નું ચિત્ર દેખાય છે. “મેં ધ્યાનથી જોયું તો મોનાલિસા હસતી હતી. હવે મારી શી દશા થશે એના ખ્યાલે .

‘ગાંધીજી, ચેપ્લિન અને હું —’ : પુસ્તક સમીક્ષા

○ હરનિશ જાની

ગાંધીજી, ચેપ્લિન અને હું: જયંતિ

પટેલ : પ્રકાશક - નીલેશ પટેલ, 6, Sashidhar, Dr. Rajabali Patel Road, MUMBAI - 4-- 026 : પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૦૫ : પૃષ્ઠ - ૨૩૨ + ૨૪ : કિંમત - રૂ. ૧૨૫ : વિતરક - ગૂર્જર એજન્સી, રતનપોળ નાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧

જયંતિ પટેલ, ‘રંગલો’ નામે આ લેખક યા ને કે સ્વામી અભિનયાનંદનો સંપર્ક : 27979, Alta Vista Avenue, VALENCIA, CA 91355 [U.S.A.]
e.mail : ranglo@ranglo.com

થોડા વખત ઉપર હું મોડી રાતે ચાલી ચેપ્લિનની “લાઈમ લાઈટ” ફિલ્મ જોતો હતો. હાસ્ય કરતાં એમાં કડુશ્વા ઘણી છે. ચાલી ચેપ્લિનની એક્ટિંગ કરતી વખતે આંખો મોટી નાની થતી હતી અને આંગળાં ઉચા નીચા થતાં હતાં . આ જો તાં લાગ્યું કે આવી એક્ટિંગ મેં ક્યાંક જોઈ છે. પછી ધ્યાનથી વિચારતાં, લાગ્યું કે જયંતિ પટેલ-રંગલો, જ્યારે વાતો કરે છે તો તેમના ચાલી ચેપ્લિન જેવા હાવભાવ થાય છે. આપણને લાગે કે ચાલી ચેપ્લિન તો એમની રંગોમાં વહે છે. એમણે ચાલી ચેપલીનને એટલો પચાવ્યો છે કે એ અભાન પણે ખૂદ ચાલી ચેપ્લિન બની ગયા છે. ચાલી ચેપ્લિન મારા પણ પ્રિય રહ્યા છે. મને એમની બધી ફિલ્મો જોવાનો ચસ્કો છે. અને પછી જો તમારે ફિલ્મનો ખરો આનંદ માણવો હોય તો ફિલ્મ જોયા પછી જયંતિ પટેલ સાથે વાત કરો. એ એટલા રસપૂર્વક ચેપ્લિનની વાતો કરશે કે આપણને થાય કે ફિલ્મમાં આમાંનું તો આપણે કાંઈ જોયું જ નહીં. એ સમજવા આપણે પાછી ફિલ્મ જોવી પડે. એમ કહી શકાય કે જયંતિભાઈ, ચેપ્લિનને બરાબર સમજે છે. અને ગાંધીજીની ભારતની આઝાદીની લડતમાં નાનપણથી સંકળાયલા હતા. સત્યાગ્રહ ચળવળમાં તેમણે પગ ગુમાવ્યો છે. એટલે કહેવાય કે ગાંધીજી પણ તેમના લોહીમાં છે. જયંતિ પટેલ પોતાને તો ઓળખે જ છે. અંદર સ્વયં એમણે “લક્ષ્મી” ના નામે સામાન્યજનની વાતો કરી છે. આ

સામાન્યજન તે હું અને તમે. એટલે આ ત્રણનો સમન્વયનો નીચોડ એટલે આ પુસ્તક “ગાંધીજી, ચાલી ચેપ્લિન અને હું” .

આ અગાઉ મેં એમનો, આ જ વિષય પર સ્વાઈડ શો . યુનિયન કોલેજ, ન્યુજર્સીમાં જોયો છે. મારું ચાલે તો એ સ્વાઈડ શોની ચિત્રોથી ભરપુર એક પુસ્તિકા એમની પાસે માંગું. એમાં સ્કીન પર આવતાં ચિત્રો હોય અને એમની કોમેન્ટરી એક એક ચિત્ર સાથે છપાયેલી હોય. આનું જ કાંઈક તેમણે આ પુસ્તકમાં, જરા વધુ વિગતે રજૂ કર્યું છે. લેખકે બીજા ગણિતનું એક સમીકરણ લીધું છે અને આ પુસ્તક દ્વારા એ સમીકરણ સાબિત કરી બતાવ્યું છે. આ સમીકરણ એટલે ગાંધીજીની ફીલોસોફી બરાબર ચેપ્લિનની ફીલોસોફી . અને તેમાં આપણું સામાન્યજન નું સ્થાન.

સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં ચાલી ચેપ્લિનના નિવાસસ્થાનમાં એમના પુત્ર માર્કલ ચેપ્લિન (ડાબે) સાથે જયંતિ પટેલ

સાત સામાજીક દોષો બાપુની પોથીમાં હતા. અને લેખકની દષ્ટિમાં આ સાત દોષો અજાણે ચેપ્લિનની ફિલ્મોમાં વણાયલા નજરે પડ્યા. બે તદ્દન જુદી છંદગીઓ જુદી જુદી પટરીઓ પર દોડતી હતી. પટરી જુદી હતી. સ્વરુપ જુદું હતું પરંતુ માલ સરખો હતો. પહેલો દોષ સિધ્ધાંતવિહીન રાજકારણ માટે ચેપ્લિનની ફિલ્મ, “ધ ગ્રેટ રિકટેટર” અને બીજા દોષ પરિશ્રમવિહીન ધનોપાર્જન માટે “ગોલ્ડ રશ” ગણી શકાય. ત્રીજા દોષ વિવેકવિહીન સુખ માટે “કિંગ ઓફ ન્યુયોર્ક” ગણી શકાય. સદાચાર વિહીન વ્યાપારની વાત ચેપ્લિને ફિલ્મ “મોશિય વર્દૂ”માં કરી છે. ચારિત્રવિહીન શિક્ષણની વાત તેમણે “ધ પિલગ્રિમ” અને “શોલ્ડર આર્મ્સ”માં કરી છે. સંવેદનવિહીન વિજ્ઞાનની વાત “મોર્ડર્ન ટાઈમ્સ”માં કરી છે. અને છેલ્લે લેખકને વૈરાગ્યવિહીન ઉપાસનાની ગાંધીજીની વાત ચેપ્લિનની ફિલ્મ “સીટી લાઈટ્સ”માં દેખાય છે.

આ બધી વાતોમાં જયંતિ પટેલના કટાક્ષ અને ફીલોસોફી ઉમેરાય છે. સિન્થેટિક આનંદ, હાસ્યાગ્રહ, લલ્લુ સમાજ વિગેરે શબ્દ પ્રયોગો તમને ફક્ત જયંતિ પટેલ પાસેથી જ મળશે. એમ કહેવાય કે જયંતિ પટેલ સ્વાઈલ ભાષામાં પુસ્તક લખાયું છે. સરદારજીનો જોક સાંભળીને હસીએ એવો વિનોદ નથી પરંતુ ઠેર ઠેર સામાજીક કટાક્ષના સ્વરૂપે વિનોદ ફેલાયલો છે. શ્રી નિરંજન ભગતની નોંધવાળું આ પુસ્તક આપણાં ઘરની લાયબ્રેરીનું ઘરેણું બની રહે.

[4 Pleasant Drive, YARDVILLE, NJ 08620, U.S.A.]

સાહિત્યકારો અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડ

વિશ્વના જાણીતા સર્જકોએ દેશવટો ભોગવવો પડ્યો ત્યારે તેમણે તેમના નવા સ્થળ માટે સ્વિટ્ઝરલેન્ડની પસંદગી કરેલી. આવા સર્જકોમાં બ્રિટનના ગ્રેહામ ગ્રીન, આયરલેન્ડના જેમ્સ જોઈસ અને 'લોલિટા'ના જાણીતા સાહિત્યકાર રશિયાના નાબાકોવનો સમાવેશ થાય છે.

(૧) સ્વિટ્ઝરલેન્ડના પાટનગર બર્ન ખાતે એક પેલેસ હોટેલ છે જ્યાં બેસી નાબાકોવે એની અમરકૃતિ 'લોલિટા'નું સર્જન કર્યું હતું. નાબાકોવના અવસાન બાદ એનું પૂતળું પેલેસ હોટેલના પ્રાંગણમાં આજે ય ઊભું છે. સ્વીસ પ્રજાએ એ રીતે પૂતળું ઊભું કરી એની ચિરસ્મૃતિ જાળવી રાખી છે.

(૨) એ જ રીતે આયરલેન્ડના સર્જક જેમ્સ જોઈસે એના દેશવટા દરમિયાન સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું. અહીં જ એણે ઝ્યુરિક ખાતેના વસવાટ દરમિયાન 'યુલિસિસ' કૃતિનું સર્જન કર્યું હતું. અવસાન થયા બાદ એની ચિરસ્મૃતિ જાળવવા ડબ્લીનમાં જે હોટેલ પબનો ઉપયોગ કરતો તે હોટેલના બારના અંદરની બેઠકવાળા ઓરડાના પાટિયાં લાવી ઝ્યુરિક ખાતેની હોટેલ, જ્યાં તે પગમાં જતો તેને શણગારવામાં આવી છે. ૧૯૭૬થી એ હોટેલનું નામ પણ રાખ્યું છે: 'જેમ્સ જોઈસ પબ'.

(૩) બ્રિટનના ગ્રેહામ ગ્રીને પણ એની પાછલી જિંદગી સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં ગાળી હતી. અહીં જ ૧૯૮૧માં એનું અવસાન થયું હતું. લેક જીનિવાની ઊંચી ટેકરીઓમાં કોનિફરસ - શંકુદ્રુમ ઝાડી વચ્ચે સ્વર્ગસમા આ સૌન્દર્યધામ સ્થળે માનવજીવન સાથે સંકળાયેલ સદ્ - અસદ્, સ્વર્ગ - નરક પાપ - પુણ્યની ધાર્મિક માન્યતા સંબંધે જેણે આજીવન દ્વંદ્વ અનુભવ્યું હતું તેવા ગ્રેહામના આત્માનો અંતિમ વિધિ થયો હતો. આ વિધિ વખતે કુટુંબીજનોની હાજરીમાં પત્ની વિવિયન અને પ્રિયા યેવોની બાજુબાજુમાં હાજરી સૂચક હતી. અંતિમ વિધિ કરનાર પાદરી સાથે તેણે સ્પેનનો પ્રવાસ ખેડ્યો હતો. તે વખતે એમની વચ્ચે થયેલ ધર્મચર્ચાનો પડઘો પાછળથી એની એક નવલકથામાં પડતો દેખાય છે. અંતિમ સમયે ગ્રેહામે એ જ પાદરીને બોલાવ્યો હતો. તેની હાજરીમાં શાંતિથી જીવ છોડી, ચિરનિદામાં પોઢી જઈ, પ્રભુપિતાના સાનિધ્યમાં તે ઉપડી ગયો હતો, તે પણ એટલું જ સૂચક હતું.

(૪) જૂના જમાનામાં લેખકો - કવિઓ અને અન્ય કલાકારોને રાજ્યનો આશ્રય મળતો. રાજવીઓના દરબારમાં આવા સારસ્વતોની હાજરી સૂચક લેખાતી. ફ્રાન્સમાં ૧૭૫૦માં ફેરરિક ધ ગ્રેટનો આગ્રહ હતો કે વોલ્ટર જેવો તે સમયનો મહાન વિચારક અને અને કવિ, નાટ્યકાર અને ઈતિહાસવિદ મનીષિને રાજ્યાશ્રિત રહેઠાણમાં રહેવા કહ્યું હતું. આવી વસવાટ એટલે રાષ્ટ્રકવિ અને શાયરનું બહુમાન ખરું, પણ તે સાથે ફેરરિકની રચેલી કાવ્યકૃતિઓમાં યોગ્ય સુધારાવધારા કરી નવેસરથી એ કાવ્યોનું 'સર્જન' કરવાનું હતું. વોલ્ટર જેવા મહાન કવિ માટે એવું કરવાનું શક્ય ન હતું. પરિણામે તેણે એવી કામગીરી બજાવવાનો ઈન્કાર કરતાં તેને બરતરફ કરવામાં આવ્યો હતો. તે પેરિસ ખાતે પાછો ફરતો હતો પણ સત્તાવાળાઓની ડબલગીરી, સત્તામણી થતી રહેલી. અઢારમી સદીમાં એક સત્તાધારી રાજવી, કવિલેખકોને કેવી કેવી રીતે પોતાની સત્તાનો પરચો બતાવતા તે આથી સ્પષ્ટ થતું હતું.

વોલ્ટર આવી કપરી સ્થિતિમાં પણ અજાનમ રહ્યો હતો. પોતાનાં સર્જનની આવક કરતાં તેણે કરેલ મૂડી રોકાણથી થતી આવક પર તે પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરતો અને જીનિવાની નજીક ફર્ની ખાતે રહેતો.

એક રીતે કહીએ તો તેણે સ્વેચ્છાએ દેશવટો સ્વીકાર્યો હતો.

(૫) જર્મનીના પ્રતિષ્ઠિત નવલકથાકાર, હરમન હેસને ૧૯૪૬નું નોબેલ પારિતોષિક એનાયત થયું હતું. થોડા સમય પર જ એની ૧૨૫મી જન્મજયંતી ભારે ઉત્સાહથી ઉજવાઈ હતી. તે તેની નવલકથાઓ માટે અને એનાં ખાણની નિર્મમ, નિર્મળ નિદર્શનો માટે જાણીતો હતો. એની ખૂબ જ જાણીતી નવલકથાઓમાં 'ટ્રીપ ટુ ઓરિયન્ટ' (૧૯૩૨), 'અંસ્ટોરી ઓફ યુથ' (૧૯૧૯) ઉપરાંત 'સિધ્ધાર્થ'નો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રસિધ્ધ નવલકથામાં એનો નાયક ભારતીય નાવિક છે.

પ્રિયસાહિત્યના ઓધારા પરથી

○ બળવંત નાયક ○

હરમન હેસ મૂળે ભારતીય વંશનો છે. જન્મ કેરળમાં. એનાં માબાપ મલયાલમભાષી હતાં. એટલે જ એનાં સાહિત્યમાં હિન્દુ અને બૌદ્ધ સંસ્કૃતિનો સુમેળ સઘાતો દેખાય છે. ભારતીય લેખકો અંગ્રેજીમાં નથી લખતા તે સંબંધે એનું એવું મંતવ્ય હતું કે તેઓ (ભારતીય લેખકો) પોતાના જ પ્રશ્નોમાં એવા અટવાયેલા છે કે તેમાંથી તેઓ બહાર આવી શક્યા નથી. મોટા ભાગના લેખકો લેખનને એક પ્રકારનો વિધિ જ સમજે છે. હરમન હેસ એનાં પ્રતિભાવંત સર્જનો માટે અમેરિકાની યુવા પેઢીમાં ખૂબ જ પ્રિય લેખક બન્યા હતા.

હરમન હેસે ૧૯૨૧થી સ્વિસ નાગરિકત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. અને તેની વૃદ્ધાવસ્થા સુધી તે ત્યાં જ વસ્યો હતો. વૃદ્ધાવસ્થામાં પલોઠ વાળીને બેસી રહેવામાં તે માનતો ન હતો. વૃદ્ધાવસ્થા એને મન માનવજીવનનું બીજું બાળપણ. એનું એને સૌથી વિશેષ ગૌરવ. અને તેને લીધે જ એ ભારે ખુમારીથી જીવન જીવી ગયો હતો. એના સ્વિટ્ઝરલેન્ડના ઘરના દરવાજા પર મોટા અક્ષરે વૃદ્ધત્વની ખુમારીની કવિતા લખી છે. એ કાવ્યનો ભાવાર્થ : માણસ જ્યારે એની પાછલી અવસ્થામાં જીવતો હોય ત્યારે તેણે તેનાં નિયત કાર્યો પૂર્ણ કર્યાં હોય છે. આવા સંપૂર્ણ દીર્ઘાયુમાં જીવતા વૃદ્ધને શાંત રીતે મરવા દેવો જોઈએ.

[48 Shackleton Road, SOUTHALL, Middlesex, UB1 2JB, U.K.]

ગાંધીની કૂંપળો

★ દુષ્યન્ત પંડ્યા

"ઓપિનિયન"માં, એક દા. સિલસિલાબંધ, પ્રફુલ્લ બા. દવેની જે લેખશ્રેણી પ્રકાશિત થયેલી તે પુસ્તિકા, ગાંધીની કૂંપળો : ડૉ. પ્રફુલ્લ દવે : વિચારવલોણું પરિવાર વતી દીપક સોમપુરા, ૧૦૩, સુયોજન કોમ્પલેક્સ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૮ : પ્રથમ આવૃત્તિ : ઑગસ્ટ, ૨૦૦૬ : પૃષ્ઠ - ૭૨ : ક્રિમલ જણાવી નથી

'ઈન ધ ફુટસ્ટેપ્સ ઓફ ગાંધી' નામના કેથેરાઈન ઈન્ગ્રામના પુસ્તકમાંથી તારવેલું 'પુસ્તક' તે આ પ્રફુલ્લ દવે કૃત 'ગાંધીની કૂંપળો'. આ નાના પુસ્તકની બે વિશેષતાઓ ધ્યાન ખેંચે છે.

(૧) મૂળ પુસ્તક કોઈ ભારતીય લેખકની કૃતિ નથી, પણ એક વિદેશી મહિલાની કૃતિ છે. (૨) એ પુસ્તકમાં અપાયેલી બારેય કથાઓનાં નાયકનાયિકાઓ પણ જગતના ભિન્ન ભિન્ન દેશનાં છે.

આ બંને વિશેષતાઓ ખરેખરી રીતે તો ગાંધીની જ વિશેષતાઓ છે - એમની અસર કેવી તો દેશકાળથી પર છે, તેનું સ્પષ્ટ નિદર્શન છે.

ગઈ, ૨૦૦૫ની ગાંધી જયંતી પ્રસંગે “ટાઈમ્સ ઑફ ઈન્ડિયા”એ સુરતની ઉચ્ચ શિક્ષણની એકાદ બે સંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓના - કદાચ સાવ ઉપરછલ્લાં - સર્વેક્ષણને આધારે તારણ કાઢ્યું હતું કે, ‘ગુજરાત ગાંધીને વીસરી ગયું છે.’ મારા નમ્ર મતે એ દોષ એ વિદ્યાર્થીઓનો છે તેના કરતાં ક્યાંય વધારે, એ વિદ્યાર્થીઓના વડીલોનો, એ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપતી શિક્ષણસંસ્થાઓનો ને શિક્ષણસંસ્થાઓના અભ્યાસક્રમો નક્કી કરનાર સરકારી શિક્ષણ ખાતાઓનો છે અને યુનિવર્સિટીઓનો છે. ગાંધી વિશે બીજી કે ત્રીજી ચોપડીમાં એક પાઠ હોય કે આઠમીનવમીના ઈતિહાસમાં બે કંડિકા હોય તે પૂરતું નથી જ.

દાંડીયાત્રાને પોહોસો વર્ષ પૂરાં થયાં તે પ્રસંગની ઉજવણીમાં ઉમંગભરે ભાગ લેવા વિવિધ દેશોના વાસીઓને આવવાની પ્રેરણા આપનાર તત્ત્વ કયું હતું ? ગાંધીવિરોધના દોર પર લટકતી ગુજરાત સરકાર એ પ્રસંગે કયું જ ભાવાત્મક કહે એ આશા જ વ્યર્થ પણ, ગાંધીના નામ સાથે સંકળાયેલી સંસ્થાઓ, બીજી જાહેર વ્યક્તિઓ પણ મૂક પ્રેક્ષકો જ બની રહી. અમદાવાદ જોવા દોડી આવતા પર્યટકોને ટ્રાઈવ-ઈન-સિનેમાનું આકર્ષણ છે, સત્યાગ્રહ આશ્રમનું નથી. દક્ષિણ આફ્રિકાના મોરિસબર્ગને સ્ટેશને હડધૂત કરીને ગાડીમાંથી ઉતારેલા ગાંધીની પ્રતિમા છે. સાબરમતીને કે અમદાવાદના સ્ટેશને ?

ગુજરાતની ગાંધીઉપેક્ષાની આ મનોદશા કરુણતા ઉપજાવે તેવી છે. આ સંજોગોમાં પ્રફુલ્લ દેવેનું આ નાનકડું પુસ્તક આપણા ઉદ્દેગને શમાવવાનું કાર્ય કરે છે. કેટલા બધા વિવિધ દેશોમાં ગાંધીની કૂપળો ફૂટી નીકળી છે ! એ લેખકોમાંથી કોઈનાં ચક્ષુઓને ગાંધી દર્શનનો લહાવો મળ્યો નથી. પણ એ સૌ ગાંધીના શબ્દથી અને ગાંધીના જીવનથી પ્રભાવિત થયાં છે. ‘મારું જીવન એ જ મારી વાણી’ એમ પોતાની વિદાયની પૂર્વસંધ્યાએ લખનાર ગાંધીજીના બળુકા શબ્દ પાછળનું બળ એમનું પુણ્યશ્લોક જીવન છે. રોજના કરોડો શબ્દો દુનિયાભરનાં અખબારોમાં અને સામયિકોમાં છપાય છે, વિવિધ સભાસમિતિઓમાં ઉચ્ચારાય છે ને વિશ્વભરના સંતો, પાદરીઓ, મૌલવીઓ આચરે છે. એમાંના કેટલાક શબ્દો બીજાઓની લોચ ઢાળવા અને બીજાઓનાં દેવસ્થાનો તોડવા ઉશ્કેરવાનું જ કામ કરે છે. આ ગાંધીવિરોધી ધુવબિંદુ છે. આ રીતે લોહી લેવા અને મારી નાખવા આવનારની સામે પ્રેમપૂર્વક ઊભા રહેવાનું, હિંમતપૂર્વક ખડા રહેવાનું અને હલાલ થઈ જવાનું કોઈ ઈસુ કે કોઈ ગાંધી જ કરી શકે, અને પોતાના એ બલિદાન દ્વારા વિશ્વને પ્રેરી શકે.

‘આજના જમાનામાં ગાંધી અપ્રસ્તુત છે’, એમ કહેનારને માર્ટિન લ્યૂથર કિંગ અને નેલ્સન મન્ડેલાનાં કાર્યો ઢોલ વગાડીને કહે છે કે ગાંધી કોઈ કાળે અપ્રસ્તુત બની શકે જ નહીં. કેવી મહાસત્તાઓ સામે, રંગદેષના કેવડા મોટા પૂર્વગ્રહ સામે બંનેએ બાથ ભીડી હતી ? આ પુસ્તકમાંનો મુબારક અપવાદ પેલેસ્ટિનિયન આરબ છે. ઈત્તેકાદાના અહિંસક આંદોલનનો પ્રારંભ કરનાર મુબારક ‘પેલેસ્ટાઈનના ગાંધી’ તરીકે ઓળખાય છે. જો કે એ પોતે એ માન સ્વીકારવા તૈયાર નથી.

જૈન બાયએને કવેકર માતાપિતા તરફથી શાંતિના સંસ્કારો મળેલા. વિયેટનામ યુદ્ધ વેળાએ, બૉબ હોપની માફક, અમેરિકન સૈનિકોને ખુશ કરવા જવાને બદલે એ - હોચી મીન્હના - ઉત્તર વિયેટનામમાં ગઈ અને, અમેરિકા વિરુદ્ધ તેને ટેકો આપ્યો. પરંતુ એ કમ્યુનિસ્ટ સરકારે માનવઅધિકારોનો ભંગ કર્યો ત્યારે તેણે તેનો જોરદાર વિરોધ પણ કર્યો.

અલબત્ત, ડાબેરીઓ માટે આ ગમતી વાત ન હતી. એણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે ‘યુદ્ધમાં જવાનો મરે છે તેની ચિંતા આપણે નથી કરતા. પરંતુ, અહિંસક સંઘર્ષમાં મરે છે તેના વિશે ખૂબ ઊંડાપોહ કરીએ છીએ અહિંસા માટે વધુ હિંમત અને બહાદુરી જોઈએ.’

આ નાના પુસ્તકમાં થીક-હાટ હાન્ડ વિયેટનામી છે, દલાઈ લામા ટિબેટના છે, સિઝર ચાવેઝ મૂળે મેક્સિકન છે, એરિયરને સિંહલ (શ્રીલંકાના) છે, અમેરિકન જોઆના મેરી શ્રીલંકાની સર્વોદય પ્રવૃત્તિમાં ઝંપલાવે છે, ડાયેને નેશ અમેરિકન હબરની છે, બધર ડેવિડ સ્ટી-ડ રાસ્ત ઓસ્ટ્રીઅન છે અને ડેસમન્ડ ટુટુ દક્ષિણ આફ્રિકાવાસી છે. આમાંથી કોઈએ પોતાનાં ચર્મચક્ષુથી ગાંધીને જોયા નથી જ. એ સૌએ ગાંધીના શબ્દો વાંચ્યા છે અને અસ્તરાની ધાર જેવા એ શબ્દોએ એમનાં દિલ હલાવ્યાં છે. હિંસાની સાથે, બળવાન પ્રતિસ્પર્ધીની સાથે ડર વિના ખડા રહેવાની પ્રેરણા આપી છે અને we shall overcome એ દૃઢ શ્રદ્ધા આપી છે. આવી શ્રદ્ધા શૂળીએ ચડનાર ઈસુ જ આપી શકે. બધા સાથીઓથી તજાયેલા છતાં સત્યમાં અને અહિંસામાં શ્રદ્ધા નહીં ગુમાવનાર ગાંધી જ આપી શકે.

આવું સુંદર - ભલે નાનું - પુસ્તક આપી ગાંધીની જવલંત જ્યોત તરફ આપણું ધ્યાન દોરવાનું પુણ્યકાર્ય કરનાર પ્રફુલ્લભાઈ દેવેના લોહીમાં ગાંધી સંસ્કાર ધબકે છે. પિતા બાલુભાઈ પાસેથી તથા દાંડીયાત્રાના એક સૈનિક, કાકા ભાનુભાઈ પાસેથી આ અમૂલ્ય વારસો એમને મળ્યો છે. વિમલાતાઈના સંપર્કે એને સદા પલ્લવિત રાખ્યો છે. કેથેરાઈન ઈન્ગ્રામનું પુસ્તક આવી વ્યક્તિ પાસે સહજ આવી શકે. અને આનંદની વાત એ છે કે એ પુસ્તકનાં સત્ત્વનાં ઈન્જેક્શનો આપવા ડૉક્ટર દેવે આ રીતે નીકળી પડે છે.

એક સૂચન કરાય ? ગાંધી તો ઊર્ધ્વમૂલ વટવૃક્ષ હતા. આ બધી એમની ‘વડવાઈઓ’ નથી ? આ દર્શનમાંની શ્રદ્ધાને સુંદર કરે એવી એક બાબતનો ઉલ્લેખ અસ્થાને નહીં ગણાય. અમારાં નિકટનાં સંબંધી એક અમેરિકન મહિલા રોમન કેથલિક છે અને એક યહૂદીને પરણ્યાં છે. એમનો વીસબાવીસ વર્ષનો પુત્ર, આ પુસ્તકમાંના ગાંધી માર્ગે ચાલીને ઈઝરાયલીઓ અને પેલેસ્ટિનિયનો વચ્ચે સુમેળ સથપાય એ માટે લેબનોન, પેલેસ્ટાઈન દોડી ગયો છે.

ગાંધીનો ઉરઘબકાર ચોમેર સંભળાય છે. એના શબ્દનો પ્રેરક પ્રભાવ ચોમેર ભળાય છે અને એ શબ્દે ઘરબાર, કરિયર બધું છોડી, હથિયાર વિના પણ સત્યનું અને પ્રેમનું કવચ પહેરીને નીકળી પડતા પારકી છઠ્ઠીના જાગતલ આજે પણ છે.

પ્રફુલ્લ દેવેનું આ નાનકડું પુસ્તક એની પ્રતીતિ કરાવે છે. ડૉક્ટર સાહેબને અભિનંદન, લોકસ્વાસ્થ્ય સુધારવાનો આ નવો ચીલો પાડવા માટે.

(સહભાવ : “નિરીક્ષક”, ૧.૧૦.૨૦૦૬)

['Sannidhi', 5, Patel Colony, JAMNAGAR - 361 008, India]

સ્વીકારનોંધ :

વિક્રમ સંવત ૨૦૬૩ના નૂતન વર્ષે, ગાંધીના સ્વપ્નના ભારતને સાકાર કરવા સમર્પિત થઈએ તેવી શુભકામનાઓ પાઠવતી મજેદાર પુસ્તિકા : ગાંધી દર્શન : સંપાદકો - ઉષાબહેન જાની અને ગુલાબભાઈ જાની : પ્રકાશક - સિસ્ટર નિવેદિતા પલ્લિકેશન, યુનિવર્સિટી રોડ, રાજકોટ - ૩૬૦ ૦૦૭, ભારત : પ્રથમ આવૃત્તિ - ૧૫.૧૦.૨૦૦૬ : કિંમત રૂ. ૮.

બ્રિટિશ વડા પ્રધાન બ્લેઈરની

પોલીસ તરતપાસ :

પુખ્ત લોકશાહીની એક ઝાંખી

● વિપુલ કલ્યાણી

કોઈ પણ વડા પ્રધાનની અધિકૃત પોલીસ જુબાની લેવાઈ હોય, એવા કેટલા દાખલા, આજની તારીખે, ઈતિહાસને પાને, ભલા, જોવા જણવા મળે ? ભારતમાં, આફ્રિકા - એશિયાના કોઈ પણ મુલકમાં, કે પછી, યુરોપના કોઈ પણ દેશમાં આવી ઘટના ઘટી હોય, તેવા, કદાચ, બે'ક જ દાખલા જરૂર છે. આ બંને દાખલાઓ બ્રિટનમાં ઘયાનું નીંધાયું છે. આવી જુબાની પછી ય જે તે બ્રિટિશ વડા પ્રધાનનું શાસન અકબંધ જ રહ્યું છે ! ... અન્યત્ર, વાસ્તવમાં, આવું બનવું શક્ય છે ખરું ?

હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સમાં રાજકીય નિમજૂક કરવાની બાબતે આજકાલ મુખ્ય પ્રવાહમાંના ત્રણેય રાજકીય પક્ષો - લેબર પક્ષ, કન્સર્વેટિવ પક્ષ તેમ જ લિબરલ ડેમોક્રેટ પક્ષના મોવડીઓની જુબાની લેવામાં આવી છે. કારણ ? હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સમાં નિમજૂક કરવા બાબત સૂચિત ઉમેદવારો પાસે જે તે પક્ષોએ દાનની રકમ મેળવી છે, તેવા આક્ષેપ અંગે પોલીસ તપાસ ચાલુ થઈ છે. લેબર પક્ષના નેતા ટોની બ્લેઈર છે અને તે લેબર શાસનમાં દસકાથી વડા પ્રધાન છે. આથી, પોલીસે ટોની બ્લેઈરની જુબાની હાલમાં લીધી છે.

આજના દાખલામાં, સ્કાટલેન્ડ યાર્ડના રિટેક્ટિવ અધિકારીઓ વડા પ્રધાનના અધિકૃત નિવાસસ્થાન, ૧૦ ડાઉનિંગ સ્ટ્રીટ ખાતે જુબાની લેવા ગયા હતા. આ પોલીસ અધિકારીઓએ બે'ક કલાક જેટલો સમય વડા પ્રધાનની પુછપરછ કરી હતી અને એમની જુબાની નોંધી હતી. ભવિષ્યમાં, બ્લેઈર સાહેબની બીજી વખત પણ જુબાની લેવામાં આવે તેવી શક્યતા નકારવામાં આવતી નથી.

એવું કહેવાય છે કે, 'પ્રાયરી' નામની મોટી મસ્સ ધંધાદારી પેઢીના માલિક ચાય પટેલ અને 'રોયલ હલવા' નામની દેશી ખાધાખોરાકી અને મીઠાઈ - ફરસાણ તૈયાર કરતી જબ્બરદસ્ત પેઢીના માલિક સર ગુલામ નૂન ઉપરાંત, મકાનો લેતી-મૂકતી અને વેચતી પેઢીના માલિક ડેવિડ જેસર્ડ તેમ જ શેરદલાલીનો ધીકતો ધંધો કરનાર બેરી ટાઉન્સલી પાસે લાખો સ્ટર્લિંગ પાઉન્ડ મેળવીને તે દરેકને હાઉસ લોર્ડ્સમાં નિમવાનાં વચન અપાયાં હોવાનું બહાર આવ્યું હતું. આ કારણે મેટ્રોપોલિટન પોલીસની આ તરતપાસ ચાલુ થઈ છે.

આઠેક દાયકા પહેલાં, તત્કાલીન વડા પ્રધાન લોઈડ જ્યોર્જની પણ પોલીસે જુબાની લીધી હતી. ત્યારે પણ લગભગ આવાં જ કારણો આગળ ધરવામાં આવ્યાં હતાં. વીસીની એ તરતપાસ પછી, બ્રિટનમાં, 'ઓનર્સ (પ્રિવેન્શન ઓફ એબ્યુસિસ) એક્ટ, ૧૯૨૫' અસ્તિત્વમાં આવ્યો હતો.

ભારતમાં કેન્દ્ર સરકારના તાજેતરના કોલસા પ્રધાન શિબુ શોરેન પર, સાંસદ સિધ્ધુ પરે કે પછી ફિલ્મ જગતના સિતારા રંજય દત્ત પર ચલાવાયેલા કામને આની જોરે સરખાવી શકાય તેમ નથી. આ દરેક જુદા જ પ્રકારના ફોજદારી ગુનાઓ બને છે. જ્યારે બ્રિટનના આ દાખલાઓ એક પ્રકારે લઈએ તો રાજકીય રૂશવતખોરીના દાખલાઓ ઠરે છે.

હમણાં હમણાં, વિરોધ પક્ષ, કોન્સર્વેટિવ પક્ષના નેતા ડેવિડ કેમેરુન્સનાં પત્નીને બૃહદ્ લંડનના પરિવહન માળખાએ ઝડપ્યાં હતાં. કહે છે કે આ બાનુ પાસે વેબલી પાર્ક સ્ટેશનથી બહારે નીકળતાં પ્રવાસની ટિકિટ નહોતી ! યાદ આવે છે હજુ થોડાંક જ વરસો પહેલાંની વાત ? વડા પ્રધાન ટોની બ્લેઈરનાં પત્ની શરી બૂથ (યાને કે શ્રીમતી બ્લેઈર) એક નામવર ન્યાયમૂર્તિ પણ છે. પોતાની આવી એક

જવાબદારી સંભાળવા એમણે એક વાર લંડન શહેરથી લુટન ગામે જવાનું થયું. લુટનના કાઠિન કોર્ટમાં એમને બેસવાનું હતું. કોઈ પણ કારણે રેલવે સ્ટેશન પરે એમની કને પ્રવાસ માટેની ટિકિટ નહોતી. ટિકિટ ચેકરે એમનો ઊધડો ય લીધો. ઠપકા સાથે રકમ વૂસલ કર્યા બાદ, ન્યાયમૂર્તિ સાહેબાને ફરજ પર જવાની રજા મળતી હતી !

એક બીજો દાખલો પણ રસપ્રદ છે. થોડાંક વરસો પહેલાંની વાત છે. સાંપ્રત બ્રિટિશ વડા પ્રધાનના પાટવી સંતાન યુએનની ઘટના છે. એ સોળેકનો થયો હશે. સાંજે મિત્રમંડળી વચ્ચે લહેરતો હશે અને તેમાં તેણે દારૂનું સેવન કર્યું. તેણે નશો કર્યો હશે અને તેની અસર હેઠળ રાતવરાત ક્યાંક રસ્તા જ વચ્ચે સૂઈ ગયો ! કોઈક વટેમારગૂ બાઈને રામ વચ્ચાં હશે. તેણે પોલીસને ફોન કરી તેડું કર્યું. પોલીસ આવીને આ નશાવાન યુવાનને બાજુની પોલીસ ચોકીએ લઈ ગઈ. યુવાન ભાનમાં આવ્યો ત્યારે પોલીસે તેની ઝડપી લીધી, જુબાની પણ લીધી. એમાં પોલીસને જણાયું કે આ શરી બ્લેઈર ને ટોની બ્લેઈરના નબીરા છે !

પોલીસ ચોકીમાંથી બ્લેઈર દંપતીને ફોન ગયો અને નિયમસર, કાયદા અનુસાર, પોલીસ થાણે આવીને એમના દીકરાનો હવાલો લેવાનો આદેશ થયો. બ્લેઈર દંપતી પોતાની ખાનગી મોટર કારમાં જે તે પોલીસ થાણે હંકારી ગયાં. બીજા નાગરિક માતાપિતાની જ જેમ એમની સાથે સલૂકાઈએ વર્તનવ્યવહાર થયો. કાયદા અનુસાર બ્લેઈર દંપતીની મુલાકાત અંકે કરવામાં આવી અને પછી જ યુએનનો હવાલો મળ્યો.

વડા પ્રધાનપદનો કોઈ જ દોર નહીં, કોઈ જ દમ્મામ નહીં. સામે પક્ષે, પોલીસ પણ પોતાની ફરજમાંથી ચ્યૂત થઈ નહીં અને ગરિમા જાળવતાં જાળવતાં વર્તનવ્યવહાર કર્યો. આવું અન્યત્ર સંભવે ખરું કે ? ભૂતપૂર્વ રાજવીઓને પણ સો ટકા સારા કહેવડાવે તેવા વિધવિધ વિચિત્ર વર્તનવ્યવહાર કરતાં રહેતાં સાંપ્રત ભારતનાં સુધરાઈ સભ્યો, નગરપતિઓ, ધારાસભ્યો, સાંસદો કે પછી પ્રધાનો પાસે આવાં સૌમ્ય નાગરિકી વલણની, વ્યવહારની કે પછી સમજણની અપેક્ષાઓ રાખી શકાય ખરી ? ... ખેર ! બ્રિટનની આઠસો નવસો વર્ષની પાકટ સંસદીય લોકશાહી પ્રજાપતિની જ કદાચ આ તારીર હોય.

+++++

ઉત્તિષ્ઠત, ભારત !

○ વિપુલ કલ્યાણી

જગતની સમૂળી વસ્તીનો છઠ્ઠો ભાગ ભારતમાં છે. જગતની આર્થિક મહાસત્તાની હારમાળામાં, જપાનથી સરસાઈમાં આગળ નીકળી જઈ, નજીકમાં, તે ત્રીજું સ્થાન અંકિત કરી લે તેવી દરેક ક્ષમતા દેખાવા માંડી છે. જેમ જેમ તેનો ફાટુ ફાટુ થતો મધ્યમ વર્ગ ગ્રાહકલક્ષી બનતો જાય છે તેમ તેમ સામે યક્ષપ્રશ્ન પણ ખડો થતો રહ્યો છે : પોતીકા વારસાગત મૂલ્યોનું ધોવાણ તો નથી થતું ને ?

આ સવાલની જાહેર ચર્ચા અબીહાલ 'બ્રિટિશ બ્રોડકાસ્ટિંગ સર્વિસ'ની 'વર્લ્ડ સર્વિસ' રેડિયો સેવામાં ચોતરે મંડાઈ હતી. ૩ ફેબ્રુઆરીથી ૧૧ ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૭ના નવ દિવસો દરમિયાન, અનેક પંડિતો ભાતભાતની અને જાતજાતની ચર્ચા કરતાં અનુભવવા મળ્યાં હતાં. સાંપ્રત ભારતના વિશાળ પટ પરે રાજકીય, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક, ધાર્મિક, તકનિકી અને વૈજ્ઞાનિક સૃષ્ટિ-દર્શન કરાવવાનો એમાં મહાવરો થતો હોય, તેમ સમજાતું હતું.

ભારતના અર્થતંત્રમાં જબ્બરદસ્ત ઉછળાણો આવ્યો છે. જાગતિક સ્તરે આર્થિક મહાસત્તા બનવાનાં પગલાં માંડતાં ભારતની પ્રજાનું અને વિવિધ સ્થળોનું નિરીક્ષણ પીઠિત રેડીએ કર્યું અને વિશ્વ સ્તરની આર્થિક મહાસત્તા બનવાને કારણે આમ જનતાને શા શા લાભો થાય તેમ છે તેની રજૂઆત પણ તેમણે કરી બતાવી. વળતે દિવસે અંધારાં બોગદાંમાં પ્રકાશ લાઘવો હજુ બાકી છે, તેમ અલકા ચૌધરીની રજૂઆતમાં સમજાતું રહ્યું. તે બિહાર જેવા પાછોતરા રાજ્યોની પરિસ્થિતિનો ક્યાસ આપતાં હતાં. આવા રાજ્યોમાં વિકાસની ગતિ

પારોઠનાં પગલાં ભરી રહી હોવાની વાત છેડતી અનુભવી. હિંદમાં વ્યક્તિગત પાયખાનાંની તુલનાએ, લોકો કને ટેલિવિઝનની વિશેષ સગવડ છે, તેવી દલીલ એ પછી આવી. વળી, ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ ક્યાંય વિશેષ પ્રમાણમાં વધી રહ્યો છે તેની ઝાંખી પણ આપવામાં આવી. ભારતની સંસ્કૃતિ અને અસ્મિતાને આ સઘળી માહિતીઓ તેમ જ આ સમૂખા મનોરંજનનાં સાધનોને કારણે કેટકેટલી અસર, ભલા, પહોંચતી હશે ? આ સંદર્ભમાં ભારતની વિરાટ સંચાર વ્યવસ્થાને તપાસવામાં આવતી હતી. ભારત જેમ જેમ ઝડપી ઔદ્યોગિકરણને રસ્તે ફટાતું જાય છે તેમ તેમ કેટલીક જગ્યાએ તાણ વર્તાતી હશે, તો કેટલીક જગ્યાએ ફરાર પેદા થતી હશે. ભારતના આગેવાનોએ મહાસત્તા બનવાનું જે સપનું જોયું છે તે આમ રોળાઈ તો નહીં જાય ને ? - એવો સવાલ અમિતાભ બેહર છતીશગઢ માંહેના વિવિધ દાખલાઓનો આધાર લેતા લેતા પૂછી રહ્યા હતા.

છેલ્લે દિવસે, એટલે કે રવિવાર, ૧૧ ફેબ્રુઆરીએ, સરસ મજાની ચર્ચા આ હારમાળામાં ગોઠવાઈ હતી. જગતને માટે ભારત હરણક્ષણે કૂદતું આર્થિક મહાસત્તાનું ઉમેદવાર છે. તે ધર્મનિરપેક્ષ લોકશાહી દેશ છે. એક અબજ આશાવાન જનતાથી ઊભરાતો મુલક છે. એક રીતે જોઈએ તો એ મહાકાય વિરાટ છે. પરંતુ તેના પડોશી દેશો એમ માને છે ખરા ? ભારત, પાકિસ્તાન, શ્રીલંકા, બંગલાદેશ અને નેપાળને સાંકળતાં સાંકળતાં આ અંગે રેડિયો વાટે જાહેર ચર્ચા માંડવાની બી.બી.સી.ની ધારણા હતી.

આ નવાં આર્થિક વહેણોને લીધે ભારતની લગ્નવ્યવસ્થા પર કેવી કેવી અસર પહોંચી રહી છે તેની વિગતે વાત અહીં કરવામાં આવી છે. તો વળી, સારહા વાંગની નજરે ચીની પરિપેક્ષમાં ભારતને તપાસવામાં આવ્યું છે. અનુપમ ખેર બોલિવુડ ફિલ્મ દુનિયાની વાત કરતા હતા તો ડંકન બાર્ટલેટ, સુબ્રમણ્યમ્ રામદોરાઈ, એન્ડ્રુ વાંકર, સ્ટીવ સ્કીફરસ, અઝીમ પ્રેમજી સાથેની મુલાકાતનો પણ અહીં સમાવેશ થયો છે.

'મારા ધર્મને નામે હું શપથ લઉં છું. તેને ખાતર હું મારા પ્રાણ પણ પાથરીશ. પરંતુ એ મારો નિજા મામલો છે. રાજ્યને તેની સાથે કોઈ લેવાદેવા નથી.' આનું મહાત્મા ગાંધીએ ક્યારેક કહ્યું છે. તેને ટંકીને ભારતના એક પેચીદા સવાલને અહીં છેડવામાં આવ્યો છે. આ એકવીસમી સદીમાં ધર્મને લોકો કેવા કેવા સંદર્ભમાં લે છે અને કઈ કઈ રીતે જોડે છે તેની રજૂઆત તો થઈ, પણ સાથે સાથે ભારતની બહાર, મલેશિયા જેવા વિસ્તારમાં, હિન્દુ ધર્મની કેવી કેવી ઝાંખી છે તેની વાતો પણ અહીં છેડવામાં આવી છે.

વારુ, આ નવ દિવસોમાં નાટકચેટકની વાત પણ આવી. સત્યજિત રાયના બંગાળી જાસૂસી પાત્ર ફેલુદાનું અવતરણ કરવામાં આવ્યું. શેરલોક હોમ્સ, ઈન્ડિયાના જાંસ અને ટીનટીનનો ક્યાંક ત્રિભાગિયો અવતાર જાણે કે એ ફેલુદામાં થતો ન હોય ! આ નાટકમાં રાહુલ બોઝ, અનુપમ ખેર અને લાલમોહન ગાંગૂલી જેવા અડીખમ નટોને ઊતારવામાં આવ્યા હતા.

બીજા પાસ, સન ૨૦૧૦માં નવી દિલ્હી ખાતે રાષ્ટ્રસમૂહના દેશોની રમતગમતની સ્પર્ધા થવાની છે. દિલ્હીને અત્યાધુનિક મહાનગરમાં પલટી નાખવાની જે યોજના હાથ ધરવામાં આવી રહી છે તેની વિગતે વાત પણ અહીં છેડવામાં આવી છે. રમતગમતને ક્ષેત્રે ભારત પણ આગળ પડતો દેશ છે તે પુરવાર કરવાનું સોણલું જોવાઈ રહ્યું છે. વિશ સ્તરે ભારતની ક્રિકેટની વાત સ્વાભાવિક કેન્દ્રસ્થ હોય. જાણીતા ક્રિકેટ ઈતિહાસકાર રામચંદ્ર ગુહાના મતે 'ભારતનો સાચો ધર્મ તો ક્રિકેટ છે' !

ડિસેમ્બર ૧૯૯૦માં ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે મુંબઈમાં ક્રિકેટ મેચ ખેલાતી હતી. પાકિસ્તાને બલ્લેબાજી કરી. હનીફ મોહમ્મદે દાવ લેવો શરૂ કરેલો. રામચંદ્ર ગુહા લખે છે તેમ, વળતે દિવસે બેબોર્ન સ્ટેડિયમ પાસે ૪૦ હજાર લોકો જમા થયા હતા. સ્ટેડિયમ પાસેની એક ઈરાની રેસ્ટોરોમાં ય મોટી સંખ્યામાં લોકો હાજર હતા. સમાજવાદી આગેવાન ડૉ. રામમનોહર લોહિયાએ એક પ્રેસ કોન્ફરન્સ માટે એ

જગ્યા ત્યારે પસંદ કરી હતી. એ દિવસોમાં રામમનોહર લોહિયા જવાહરલાલ નેહરુ, અંગેજીભાષા તેમ જ ક્રિકેટની નફરત કરતા હતા.

ક્ષમસ્વ:

૨૬ ડિસેમ્બર ૨૦૦૬થી ૨૬ ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૭નો આપણો આ પ્રવાસ પણ કેવો. વચ્ચે, ૨૬ જાન્યુઆરી ૨૦૦૭ના અંકનો કેવો ખાડો થયો. એ મિષ્ટે અંતરમનથી દરેક ગ્રાહક - વાચક - લેખક પ્રત્યે અમે દિલગીરી વ્યક્ત કરીએ છીએ. અંગત / બિનઅંગત કારણોવસાત્ પરદેશ પ્રવાસે હોઈ, આ અંક પ્રગટ થઈ શક્યો નથી. ક્ષમસ્વ:.

વાચકરાજજાને ઓછપ ન આવે તેની આગામી દિવસોમાં અમે કાળજીસંભાળ લઈશું, તેવી પણ ખાતરી બંધાવીએ છીએ.

: તંત્રી

લોહિયાજી પત્રકારોને કહેતા હતા : આ ક્રિકેટની રમત જુઓને; સંસ્થાનવાદની જડ મજબૂત કરી રહી છે. હેરો અને કેમ્બ્રિજ જેવા શિક્ષાધામોમાં ભણીગણીને આવેલા જવાહરલાલ નેહરુ સરીખા આગેવાન એમાં સહભાગી છે. એ વડા પ્રધાનને હટાવવાની માગણી લોહિયાજી કરી રહ્યા હતા. પછી એમણે ઉમેર્યું: જો જો ને, તે પછી, આપણે સૌ, ખુશી ખુશી, આપણી ભારતીય રમત કબ્બડી અને કુશ્તી રમતા થઈ જઈશું !

રામચંદ્ર ગુહા આગળ નોંધે છે: પ્રેસ કોન્ફરન્સ બાદ પત્રકારો પોતાની સ્ટોરી ફાઈલ કરવાને ગયા. બાજુની સિગરેટની દુકાન પરે લોહિયા ગયા અને પોતાની પસંદગીની કેપ્ટન સિગરેટ લઈને પીવા લાગ્યા. ત્યારે રેડિયોની રનીંગ કોમેન્ટ્રી ચાલતી હતી. એ વચ્ચે લોહિયાજીએ દુકાનદારને પૂછ્યું: શું હનીફ હજી રમી રહ્યા છે ? જવાબ હતો: હા.

પતંગ

○ જુગલકિશોર વ્યાસ

પતંગી અણુ કાવ્યો ...

આકાશ - ધાબે
કપાયેલા પતંગે
સંધાય હૈયાં .

ધાબા ઉપર
સંધાયા, તૂટ્યા તાર
ફીરકી થાંત .

આકાશે ચગે
હૈયું; દોર કોઈની
ફીરકી સાંધે .

આકાશી ધાબુ
કપાયેલા પતંગો
ધાયલ હૈયાં .

jugalkishor vyas

<j_jugalkishor@yahoo.co.in>

○ અભિજિત વ્યાસ

ભાષા એ આમ તો બે વ્યક્તિ વચ્ચેના સંવાદનું એક મહત્ત્વનું અને આવશ્યક અંગ છે. આપણે આપણી પ્રત્યેક બાબતની અભિવ્યક્તિ ભાષા દ્વારા જ કરીએ છીએ. આપણી અભિવ્યક્તિનું ભાષા એ એક સબળ અને એક માત્ર માધ્યમ હોવા છતાં કેટલીય વખત એતું થયા કરે છે કે ઘણું ઘણું અવ્યક્ત રહી જાય છે. અલબત્ત, આ અભિવ્યક્તિમાં જો ક્યાંય ભૂલ રહી જાય તો શું થાય એ પ્રત્યેક વ્યક્તિનો અંગત પ્રશ્ન છે. આપણે ત્યાં એવી એક કહેતી પણ છે કે ભાષાને શું વળગે ભૂર !

ભાષામાં થતી ભૂલથી ઘણી વખત માર્મિક હાસ્ય સર્જતું હોય છે. આમાં મોટા ભાગે બોલનારનો ઉદ્દેશ ખરાબ નથી હોતો. આપણે ત્યાં ખાસ કરીને નાટકોમાં દ્વિઅર્થી સંવાદો બોલીને હાસ્ય નિપજાવવામાં આવે છે. ઘણી વખત ઉદ્દેશ ન હોવા છતાં કેટલાક સંવાદોમાં અર્થઘટનના કારણે હાસ્ય સર્જાય છે. આવા સંવાદોને 'પન' (ઉપશિષ્ટ) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અને અંગ્રેજીમાં આ સંદર્ભમાં એક કહેવત છે કે 'પન ઈઝ ડોર ઓફ ઓપનનેસ' [Pun is the door of openness].

આપણે ગુજરાતી લોકો હમણાં છેલ્લા કેટલાક સમયથી અંગ્રેજી બોલવાના શોખીન થયા છે. આ અંગ્રેજી બોલવામાં પણ વધુ તો ફક્ત શબ્દોનો ઉપયોગ જ વધારે કરવામાં આવે છે. એટલે વાક્યરચના તો ગુજરાતી જ હોય પણ તેમાંના શબ્દો અંગ્રેજી હોય. એટલે એક વર્ણસંકર ભાષા પ્રયોજાય છે. જેને 'ગુજલીશ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આપણા નવલકથાકાર મધુ રાયે તેમની નવલકથા 'કિમ્બલ રેવન્સતુડ'માં આ જાતની ભાષાનો ખૂબ સરસ પ્રયોગ કર્યો છે.

ગુજરાતીમાં અંગ્રેજીના નિશ્ચયથી જે પ્રકારે એક 'ફની લેંગવેજ' પ્રયોજાય છે તેમ ફક્ત અંગ્રેજી બોલવાથી જ પણ આવી 'ફની' કે હાસ્ય સર્જક વાક્યો સર્જતા હોય છે. જેમની માતૃભાષા જ અંગ્રેજી છે તેવા બ્રિટનમાં પણ અનેક પ્રકારના છબરહાઓ સર્જતાં વાક્યો વાંચવાં - સાંભળવાં મળે છે. આવાં કેટલાંક વાક્યો બ્રિટિશ ઈંગ્લિશનાં જોવાં વાંચવાં જેવાં છે. તેનો થોડો પરિચય કરીએ :

○ લંડનની એક ઓફિસના ટોઇલેટ પર લખવામાં આવેલું : 'ટોઇલેટ આઉટ ઓફ ઓર્ડર. પ્લીઝ યુઝ ફ્લોર બીલોવ.' [Tiolet out of order. Please use floor below.]

○ લંડનના સામૂહિક કપડાં ધોવાના એક સ્થળ[Laundromat] પર સૂચના લખી હતી : 'ઓટોમેટિક વોશીંગ મશીન : પ્લીઝ રિમૂવ ઓલ યોર ક્લોથ્સ વેન ધ લાઇટ ગોઝ આઉટ.' [Automatic washing machines. Please remove all your clothes when the light goes out.]

○ લંડનના એક ડિપાર્ટમેન્ટ સ્ટોર્સમાં સૂચના લખી હતી : બારગેઇન બેઝમેન્ટ અપસ્ટેઇર્સ.' [Bargain basement upstairs.]

○ લંડનની એક ઓફિસમાં લખેલી સૂચના : 'આફ્ટર ટી બ્રેક સ્ટાફ શુડ એમ્પ્ટી ધ ટીપોટ એન્ડ સ્ટેન્ડ અપસાઇડ ડાઉન ઓન ધ ડ્રેઇનિંગ બોર્ડ.' [After tea break staff should empty the teapot and stand

upside down on the draining board.]

○ લંડનની એક સેકન્ડહેન્ડ શોપમાં લખેલી સૂચના : વી એક્સચેન્જ એનીથીંગ; બાયસિકલ્સ, વોશીંગ મશીન્સ, એટસેટ્ટા. વાઈ નોટ બીંગ યોર વાઈફ એલોન્ગ એન્ડ ગેટ અ વન્ડરફુલ બારગેઇન? [We exchange anything; bicycles, washing machines, etc. Why not bring your wife along and get a wonderful bargain ?]

○ લંડનની એક હેલ્થ ફૂડ શોપ વીન્ડોમાં નોટિસ હતી : 'કલોઝ ડ્યુ ટુ ઈલનેસ'. [Closed due to illness.]

○ એક સફારી પાર્કમાં મૂકેલી સૂચના : 'એલિફન્ટ્સ પ્લીઝ સ્ટે ઈન યોર કાર'. [Elephants please stay in your car.]

○ લંડનની એક કોન્સ્ટ્રક્શન મૂકેલી સૂચના : 'ફોર એનીવન હુ હેઝ રીલ્ડન એન્ડ ડાન્ટ નો ઈટ, ઘેર ઈઝ અ ડે કેર ઓન ધ ફર્સ્ટ ફ્લોર' [For anyone who has children and doesn't know it, there is a day care on the first floor.]

○ એક લીફ્લેટ[leaflet] ઉપર સંદેશો હતો : 'ઈફ યુ કેન નોટ રીડ, ધીસ લીફ્લેટ વીલ ટેલ યુ હાઉ ટુ ગેટ લેસન્સ'. [If you cannot read, this leaflet will tell you how to get lessons.]

○ એક રિપેર શોપ ડોર પર લખેલું : 'વી કેન રીપેર એનીથીંગ. (પ્લીઝ નીક હાર્ડ ઓન ધ ડોર. ધ બેલ ડાન્ટ વર્ક)'. [We can repair anything. (Please knock hard on the door. The bell doesn't work.)]

○ એક પ્રાણીસંગ્રહાલયમાં (ઝૂમ્) સાઈનપોસ્ટ : 'પ્લીઝ ડુ નોટ ફીડ ધ એનિમલ્સ. ઈફ યુ હેવ એની સુટેબલ ફૂડ, ગીવ ઈટ ટુ ધ ગાર્ડ ઓન ડ્યુટી'. [Please do not feed the animals. If you have any suitable food, give it to the guard on duty.]

○ ડૉક્ટરની ઓફિસમાં વિશિષ્ટતા સૂચવતી સૂચના : 'સ્પેશિયાલિસ્ટ ઈન વુમન એન્ડ અધર ડીસીસ'. [Specialist in women and other diseases.]

○ એક હોટલમાં લગાવેલી સૂચના : 'ધ મેનેજર હેઝ પર્સનલી પાસ્ડ ઓલ ધ વોટર સર્વ્ડ હીઅર'. [The Manager has personally passed all the water served here.]

○ નાઈરોબીની એક રેસ્ટોરૉમાં વાંચવા મળતી સૂચના : 'કસ્ટમર્સ હુ ફાઈન્ડ અવર વેઇટ્રેસિસ રુડ શુડ વેઈટ એન્ડ સી ધ મેનેજર'. [Customers who find our waitresses rude should wait and see the Manager.]

○ એક રેસ્ટોરૉના દરવાજા ઉપર લગાડેલી સૂચના : 'ઓપન સેવન ડેઝ એ વીક, એન્ડ વીકએન્ડ્સ ટુ'. [Open seven days a week, and weekends too.]

આવાં તો અનેક વાક્યો અને સૂચનાઓ આપણને અનેક જગ્યાએ વાંચવાં મળે છે. જેમાંથી ઉદ્દેશ ન હોવા છતાં અનર્થ સર્જતા હોય છે અને આપણને હસવું આવે છે.

આવા નિર્દોષ આનંદની મજા જ કંઈક ઔર છે.

['Gulab Kunj', off Ranjit Memorial, Near Govaalni Masjid,
JAMNAGAR - 361 001, India]
e.mail : abhijitvyas@satyam.net.in

એતાનશ્રી -

મારા મનનો આનંદોત્સવ

○ “ઓપિનિયન”નું બારમું વર્ષ અને ૧૪૦મો અંક, ત્યાં રહ્યે આ પ્રગલ્ભિ નાનીસૂની નથી, મારાં હાર્દિક અભિનંદન સ્વીકારશો. “ઓપિનિયન”માં જે રીતે મારી કૃતિઓ સ્થાન પામે છે, એથી સતત ઊંજ આનંદમાં રહું છું.

આમેય કારણો બદલાય છે, પણ મારા મનમાં કોઈને કોઈ “આનંદોત્સવ” ચાલ્યા જ કરતો હોય છે. આ વર્ષે સુરેશ દલાલ ૭૫માં વર્ષમાં પ્રવેશ્યા, એ નિમિત્તે મારા હૃદયમાં ‘સુરેશ દલાલ મહોત્સવ’ ઉજવાવો શરૂ થઈ ગયો. શાળા - કૉલેજમાં એમની કૃતિઓ ભણીને હું મોટો થયેલો. જૂની યાદો પણ તમારી સાથે share કરું ? અમદાવાદમાં પ્રેમ દરવાજા સામે એક વેરહાઉસિંગ એજન્ટ ‘ગોપાલ ગોકલદાસ એન્ડ કું.’નું ગોડાઉન હતું, તેલિયા મિલ કમ્પાઉન્ડમાં. એમાં હું સવા સો - ના માસિક પગારે ગાંસડી અને પાર્સલ ફેરવવાની મજૂરી કરતો. ખિસામાં પૈસા નહીં ને સાહિત્યના શોખ. દરિયાપુરના મારા ઘરેથી એમ.જે. લાયબેરી સુધી ચાલતો જઈ, સુરેશ દલાલના કાવ્યસંગ્રહોનાં કાવ્યો ડાયરીમાં ટપકાવતો. એમ પણ બની ગયેલો હસ્તલિખિત કાવ્યસંગ્રહ હાલ પણ મારી પાસે છે !

‘પ્રતિકાવ્યો’ની ઈમેજ એકંદરે કાંઈક ઊતરતી જ મનાય છે, અભ્યાસીઓ દ્વારા. એમાં એમનો (અભ્યાસીઓનો) વાંક તો ખરો જ. ઉપરાંત પ્રતિકાવ્યકારોનો પણ ખરો. ખરેખર ‘પ્રતિકાવ્ય’ એ મૂળ સર્જકને ઊતારી પાડવાનું સાધન નથી જ, પણ મહકંશે એમ બનતું રહ્યું છે. લય - છંદ પ્રત્યેની લાપરવાહી, બરછટ શબ્દાનુતા અને સ્થૂળ હાસ્યના નમૂના પેશ થતા જોઈ મારો જીવ હંમેશાં બળે છે.

એમ તો કવિપદ સહેલાઈથી પામવા ‘ગઝલ’ જ હાથવગી બને છે, પણ અસલ મિજાજ સાથેની ગઝલ લખવી સહેલી નથી જ.

‘પ્રતિકાવ્ય’ પણ ઊતરતો પ્રકાર નથી, મુઠી ઊંચેરો પ્રકાર છે. મૂળ કાવ્યનાં સ્વરૂપ અને શૈલીને વફાદાર રહી મૂળ સર્જક પણ ‘વાહ !’ બોલી ઊઠે એવું રેશમી પોત ધરાવતાં પ્રતિકાવ્યો શક્ય છે જ અને એનાં અનેક ઉદાહરણો આ લખનારે પેશ કર્યાં છે. હું એમ સ્પષ્ટપણે માનું છું કે જો તમે સોનેટ - કાવ્યસ્વરૂપને આત્મસાત કરી શકો, તો અને તો જ તમે કોઈ ‘સોનેટ’નું પ્રતિકાવ્ય સર્જી શકો, આ બે આંગળ ઊંચા જવાની વાત છે. છંદ સમજ્યા વિના, સોનેટના આંતઃબાહ્ય સ્વરૂપને સમજ્યા વિના કોઈ સોનેટનું પ્રતિકાવ્ય શક્ય બને ? (અભ્યાસીઓને પણ મારો આ પ્રશ્ન છે.) પણ કદાચ કોઈએ આ સ્તરે જઈ પોતાની ક્ષમતા બતાવી નથી, એટલે જ આજ સુધીના ઈતિહાસમાં આપણી પાસે સોનેટ - સ્વરૂપે થયેલ પ્રતિકાવ્યનો એક પણ નમૂનો નથી. (જો હોય, તો બતાવો, પ્લીઝ !)

પણ ‘નિર્મિશ’ની વાત અલગ છે. (કહતે હૈં કિ નિર્મિશ કા હૈ અંદાજેબયાં ઔર !) હાલ મારું હાસ્ય પુસ્તક ‘સુરેશ દલાલ : નિર્મિશની નજરે’ પૂર્ણતાના આરે છે, જેમાં સોનેટસ્વરૂપે થયેલ પ્રતિકાવ્યોનો પણ સમાવેશ છે. એ અ-પૂર્વ છે કે નહીં, એ તો અભ્યાસીઓ (?) નક્કી કરશે !

-નિર્મિશ ઠાકર

[B - 9 / 31, ONGC Colony, Phase - 1, Magdalla,
SURAT - 394 518, India]

e.mail : nirmish1960@hotmail.com

‘અસર’ “ઓપિનિયન”ની સફળતાનું નમ્ર નિવેદન છે

○ ભારોભાર આભાર, ‘અસર’ને આવકારવા બદલ, ‘અસર’ને ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીમાં જણાવવા બદલ અને ‘અસર’ના પ્રતિભાવને “ઓપિનિયન”માં પ્રકાશિત કરવા બદલ. ‘અસર’ “ઓપિનિયન”ની જ અસર છે; “ઓપિનિયન”ની સફળતાનું નમ્ર નિવેદન છે; પુરાવો છે કે “ઓપિનિયન”નું પ્રોત્સાહન કેવું સબળ પ્રેરક બળ છે. અન્યથા નવદિતોની - અરે, તળ ગુજરાતના નવોદિતોની પણ - વ્યથા, મંથન - મથામણને પ્રકાશન યશ થોડો જ નસીબ થાય છે ? તમે “ઓપિનિયન” થકી અને નિજી પ્રોત્સાહન ઢગલાબંધ આપ્યું છે. એનું ઋણી છું.

અર્વાચીન ગુજરાતી ગઝલના શિરમોર ‘આદિલ’ મન્સૂરી સાહેબે ‘અસર’ને આપેલ પ્રતિભાવ બદલ હું એમનો ખૂબ આભારી છું. ગુજરાતી સાહિત્યના ધૂરંધર સેવકના હૂંફાળા શબ્દો ખૂબ પ્રોત્સાહક તો છે જ, પરંતુ એ ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યેની વફાદારી અને ફરજ - જવાબદારીના મૂક ઈશારા છે. એ અંગે સજાગ રહેવાની સૂઝ, પ્રેરણા હંમેશાં મળતી રહે એ જ નમ્ર પ્રાર્થના છે. આધુનિક ગુજરાતી ગઝલના આ પ્રણેતાને શત સલામ. ‘અસર’ પ્રકાશનમાં વડીલ, ધીરુકાકા (ઠાકર) અને મૂર્દન્ય બ્રિટિશ ગઝલકાર અદમ ટેકરાવીનો સિંહફાળો છે, એ ન વિસરી શકાય. આ નમ્ર પ્રયાસને ગુજરાતી સમુદાય માણશે તો ખૂબ ગમશે, એટલે કે “ઓપિનિયન”ની યશકલગીમાં આ એક નાનું પીછું ઉમેરાશે.

હણહણ્યા કલ્પનો અથ શા
પ્રસારી પાંખ ઊભા વસવસા
ઝબુકતી દીવડીની હૂંકે જરા
પડણ્યા દીર્ઘ મન ધ્રુસ્વ શા

-સરૂક ઘાંચી ‘બાબુલ’

[Park House, 71 Moorhead Lane, SHIPLEY, West Yorkshire,
BD18 4JN, U.K.]

ઉજળો યુ.કે. - પ્રવાસ તે જ મારી આનંદ કમાઈ

○ આવતીકાલે ૧૦ નવેમ્બર. ૧૦ ઑક્ટોબરના રોજ લંડનથી રવાના થયો તેને એક મહિનો થશે. હજુ મનનો એક ખંડ જાણે યુનાઈટેડ કિંગડમનાં સંસ્મરણોથી ભરેલો અકબંધ. બીબીસી, સબરસ, મંદિરોનાં વ્યાખ્યાનો અને ૧૭-૧૮ વર્ષે રજૂ કરેલો એક પાત્રીયનો એક કલાકનો પ્રયોગ. તો વળી, તમે આપેલી ‘નીરખને ગગનમાં’ ગુંજવાની તક. એ પછી બધું સમેટાયું ‘એકતારો’ કાર્યક્રમમાં, આસિતભાઈ, હેમાબહેનના સંગે.

સ્કોટલેન્ડના આઠ દિવસ અને વૉરિક ને કેમ્બ્રિજ સહિત લંડનની ચાર મુલાકાતોએ ૬૬ દિવસના પ્રવાસને વ્યસ્ત મને ત્વરાપૂર્ણ રાખ્યો. હેરોલ્ડ (હેરોલ્ડ પણ) પિટર ક્યારે ભાવાનુવાદરૂપે “નાંદીકર”માં અવતરશે ખબર નથી, પણ એ થશે તેવી આશા છે. હમણાં તો “ઓપિનિયન”નાં પૃષ્ઠ પર મને જોઈ મલકાઈ છું ને ક્યારેક લાગે છે હું એ પરિવારમાં પણ પહેલાંથી જ હતો. “નાંદીકર” સપ્ટેમ્બર અંક અહીં આવીને તૈયાર કર્યો. સરકારી ઑફિસ જાણે મારી સેવાની જ રાહ જોતી હોય; કામ પણ ખૂબ રહ્યું. ... તમે સૌએ યુ.કે. - પ્રવાસ ઉજળો કરી આપ્યો તે જ મારી આનંદકમાઈ.

-શૈલેશ ટેવાણી

[Prem Mangal, B.186, Sashttrinagar (Ajmera), Nana Mava
Road, RAJKOT - 360 005, India]

○ “ઓપિનિયન” - નવેમ્બર ૨૦૦૬માંના ‘એતાનશ્રી’ વિભાગમાંનું ‘કૃષ્ણાદિત્ય’નું મારા એક મખસુસ જવાબી પત્ર વિશેનું લખાણ વાંચ્યું.

‘યહૂદીવેડા’ શબ્દપ્રયોગ સામે એમને વાંધો છે. કૂતરાવેડા ! ઢેકું ફેંકો તો કૂતરાં ભસે. એ તેમની ખાસિયત. એ રીતે પ્રજાઓનાં વલણ, વૃત્તિ, ખાસિયત નિર્દેશતા શબ્દપ્રયોગો પણ હોય છે; જેમ કે ગાંધીજીવેડા, ચમારવેડા, માંગણવેડા વગેરે. યહૂદીવેડા એવો જ એક શબ્દપ્રયોગ છે. અફસોસ છે કે મારે આ સમજાવવું પડે છે. એ શબ્દના ઉપયોગથી કયું આકાશ તૂટી પડ્યું કે ઈ-સ્માનિયત અને વસ્તુગત, વ્યક્તિગતનું અસંગત ભુમરાણ મચાવ્યું છે ! - જરા ઈતિહાસગંથો ઉથલાવો, તમને મારી વાત કદાચ સમજાય.

પણ એમ લાગે છે કે એ વાત તમને કદાચ નહીં સમજાય. કેમ કે તમારા પત્રમાં મુસ્લિમદ્વેષ બોલે છે. શબ્દે શબ્દે લુચ્યાઈ સળવળે છે. વળી નેપથ્યમાં યહૂદપડખાંસેવન થઈ રહ્યું હોય એમ પણ લાગે છે. ર.કા. ભટ્ટના શબ્દોમાં કહ્યું તો ગુલામ પ્રજાની એ ખાસિયત હોય છે ! એમનાથી સારાઈની અપેક્ષા રાખી શકાય નહીં !

અને ર.કા. ભટ્ટનો ઊઠાપોહ ! ટાંઈ ટાંઈ ફીશ ! એમણે તો સમગ્ર વિપ્ર સમાજને મદદ માટે હાકલ કરી છે ! કેમ ભાઈ, પાપ તમે કરો અને બચાવવા માટે સમાજ આવે ! સખણા બેસોને ર.કા.જી !

એક વાત કહું, ર.કા.જી ! ચોપડાં છપાવવાં હોય ને તો પ્રથમ લખતાં શીખો. એ માટે જોઈએ તેજસ્વિતા, લેખનકળાની જાણકારી અને સંસ્કારોની સુગંધ. - પણ અફસોસ, ગુલામોને એ સુલભ હોઈ શકતું નથી. - એટલે તો તમે ઉત્પટાંગ ને એલફેલ લખી નાખો છો ને ! અને આશ્ચર્ય કે એ વળી ‘વિચારપત્ર’માં છપાય છે ! - છછુંદર કે સર મેં રામેલી કા તેલ !

-દીપક બારડોલીકર

[16 Whitchurch Drive, Old Trafford, MANCHESTER
M16 8BR, U.K.]

તેઓ હિંસા અને દુષ્ટ વિચારોથી કંટાળ્યા છે

○ ‘કૃષ્ણાદિત્ય’ જણે છે કે, મારી લડાઈ કોઈ વ્યક્તિ કે સમ્પ્રદાય સામે નથી. મારી લડાઈ ધાર્મિક દુર્વિચાર અને દુરાચાર સામે છે. એટલે અમદાવાદ, અયોધ્યા અને બગદાદમાં થતી અને થયેલી હિંસાનું મૂળ શોધવાનો યત્ન થઈ રહ્યો છે. મૂઢોને ખબર નથી કે, અયોધ્યા એટલે જ્યાં યુધ્ધ ન થવું જોઈએ એવી ભૂમિ. અયોધ્યામાં મંદિર થશે તો તેમાં ભગવાન દસ મિનિટ્સ બેસવા તૈયાર નહીં હોય ! હું લાલકૃષ્ણ અડવાણી કરતાં ભગવાનને વધારે સારી રીતે ઓળખું છું ! દીપકજી સામે ખાસ વાંધો છે છે કે, એમને માટે ઈસ્લામની શ્રેષ્ઠતા અને બીજા ધર્મોની અલ્પતા સત્યસિદ્ધ છે. બુરખાની ચર્ચા નીકળી ત્યારે મારા ઉપર આક્ષેપો થયેલા. એ વખતે અમુક શાણા લોકો કાંઠે ઊભીને હસતા હતા ! પાર્કિસ્ટાનની મહિલાઓને બુરખો બલાત્કારમાંથી બચાવી શક્યો નથી. એક અંગ્રેજ પત્રકાર લખે છે : ‘બુરખો એટલે સ્ત્રીઓની સંપૂર્ણ પરવશતા અને માનવગૌરવનો અભાવ.’ હું છ વરસનો હતો ત્યારે કેટલીક ખેડૂત સ્ત્રીઓ મારી લાજ કાઢતી હતી ! તેથી મારા ગૌરવમાં વધારો થતો હતો એમ હું માનતો હતો ! અત્યારે તેમની વકીલ, ડૉક્ટર કે પ્રૉકેસર થયેલી પુત્રવધૂઓ મારી કે બીજા કોઈની લાજ કાઢે એ વિચાર બેહુદો છે.

બ્રિટનના એક બુધ્ધુ તંત્રીએ છાપી માર્યું છે : ‘અમેરિકાને કારણે શિયા - સુન્ની મતભેદોનું નિવારણ થઈ શકતું નથી.’ એ મતભેદ ૧૩૨૬ વર્ષ જૂનો છે. તેનું નિવારણ અશક્ય નથી. સાઉદી અરૈબિયાના સુલ્તાન અને ઈરાનના વડા આયાતુલ્લા એક બીજાને ભેટે, આરબ રિવાજ પ્રમાણે એક બીજાને ગાલે ચુમ્બન કરે અને હિંસા તજવાનો ક્તવો બહાર પાડે તો સુધારો અવશ્ય થાય. એમ ન બને કારણ કે, ધર્મને નામે સત્તા અને સમૃદ્ધિ ભોગવવાની તક કોણ જતી કરે ? મને માનુષી ભગવાનો સામે વાંધો છે. તેનું કારણ પણ આ જ છે. એક બીજા વાત પણ ભેળી સમજી લેજો. સાહિત્ય, સંગીત, કલા, કે અન્ય બુધ્ધિપ્રધાન પ્રવૃત્તિનો મુખ્ય આશય ઉદાર માનવતા ન હોય તો આપવડાઈનો વેશ જ બની રહે. બુરખાની હિમાયત કરનારની ગઝલ વાંચવાનો મારી પાસે સમય નથી ! લાલકૃષ્ણ અડવાણીને આશ્રય આપીને ગુજરાતીઓ કલંકિત બન્યા છે. ધાર્મિક સંસ્થાઓ બરાબર ચાલે તો મનુષ્યનું કલ્યાણ થયા વિના ન જ રહે. છ ચોપડી ભણેલાઓની પકડમાંથી ધર્મને મુક્ત કરવાની લડાઈ મોટી ઉંમરે આદરી છે ! ભીખ પિતામહ મોટી વયે મહાભારતની લડાઈમાં નહોતા ગયા ? હતાશા ત્યારે થાય છે કે, જ્યારે પી.ઐચડી. થયેલા વહેમની નાડને પારખી શકતા નથી. નિર્દોષ બાળકોને ધર્મકૂટાથી (મઝહબી ઝનૂન) દૂર રાખવા માટે કાયદો કાંઈ કરી શકતો નથી. એક બીજાને ભૂંસી નાખવા માટે ધર્મનું આયોજન થયું નથી. ધર્મ એ કાંઈ બાલવાતી નથી. એટલા માટે પશ્ચિમના લાખ્ખો ઉદારચિત્ત સ્ત્રીપુરુષો તમામ ધર્મને તજી દઈને પરિશુદ્ધ માનવતાને ટેકો આપે છે. તેઓ હિંસા અને દુષ્ટ વિચારોથી કંટાળ્યા છે.

તેથી સાહિત્યના સંસ્કારકોષમાં એક પણ મુદ્રાનો ઉમેરો થયો નથી

પ્રભાતદેવ ભોજક કોઈ કાપડના વેપારીની દુકાને બેસી રહે તો ‘સ્પષ્ટ વક્તવ્ય અને શુદ્ધ ગુજરાતી લન્ડનમાં ઓછું સાંભળવા મળે.’ ઝઘ્ઘાભાઈ પટેલ, જગદીશ દવે, ડોલરરાય મહેતા, વિપુલ કલ્યાણી, પોપટલાલ પંચાલ જેવાં પચાસેક નામો આપી શકાય તેમ છે. તેમની સાથે ચર્ચા કરી હોત તો જુદો જ અભિપ્રાય આપ્યો હોત. ભોજકજીનો પત્ર આદર્શ ગુજરાતીનો નમૂનો નથી ! આલુપરાઠા માટે ગુજરાતીમાં શબ્દ નથી ? બેટાવડામાં બે અનુનાસિક ખૂટે છે ! આવી બાબતમાં નેવું ટકા ગુજરાતીઓ કાળજી રાખતા નથી. ‘બ’ બોલવાની પરંપરા નાશ પામી છે ! પ્રભાતદેવ કઈ કોટિના સંગીતકાર છે એ નક્કી કરવાનું કામ એમના શ્રોતાઓ ઉપર છોડ્યું હોત તો વધારે શોભત ! આવા ઝગડામાં ન પડવાની સમ્પાદક સલાહ આપે છે. છતાં માણસની સામાન્ય બુધ્ધિનું અપમાન થાય એવી વાત ક્યારેક સહન થઈ શકતી નથી.

નિર્મિશ ઠાકર જ્યોતીન્દ્ર દવેના સમકાલીન હોય તો મને નવાઈ લાગે ! વ્યાસોચ્છિષ્ટ જગત્સર્વ એમ જ્યોતીન્દ્ર દવેએ પોતાને વિષે લખ્યું ત્યારે નિર્મિશ ઠાકર આ જગતમાં આંટા મારતા નહીં હોય ! ભાવાર્થ એ છે કે, વ્યાસજીએ એટલા બધા વિષયો છાવરી લીધા છે કે, બીજાઓ માત્ર તેમના અનુકરણ રૂપે જ કાંઈક લખી શક્યા છે. જ્યોતીન્દ્ર દવેની પ્રકૃતિ જોતાં એમણે આત્મશ્લાઘા રૂપે નહીં પણ ભદ્ર ઉપહાસ જમાવવા માટે તેમ કહ્યું હોય એવી શક્યતા છે.

ભગવતીકુમાર શર્મા લખે છે કે, સુરતના કવિઓએ ગઝલ ઉપરાંત બીજું કાંઈક લખવું જોઈએ. ‘હતો હું હતી તું; ન’તો હું ન’તી તું’ જેવી ગઝલ લખવા સિવાય સુરતના કવિઓને બીજું શું આવડે છે એ સવાલ પૂછવા જેવો છે ! ગઝલની બોલબાલા હોવાથી શાસ્ત્રીયસંગીતમાં

સ્વરબદ્ધ કરી શકાય એવી કવિતા અલ્પ જ દષ્ટિગોચર થાય છે.

ચંદ્રકાન્ત બક્ષીએ લખ્યું હતું કે વિનોદ ભટ્ટ લખે છે એ કરુણ ઘટના છે ! હવે બક્ષીનાં વખાણ કરતાં વિનોદ ભટ્ટની જીભ સુકાતી નથી ! બ્રાહ્મણના પતનને મર્યાદા રહી નથી. તેનો આ પુરાવો છે. માત્ર લોકપ્રિયતા એ જ સાહિત્યસર્જનનો મુખ્ય માપદંડ હોય તો “પ્લેબોય”ના તંત્રીને મહાન સાહિત્યકાર કહેવો જ પડે ! હંરી પોટરની લેખિકાએ કરોડો ભલે પેદા કર્યા હોય, તેના લેખનથી સાહિત્યના સંસ્કારકોષમાં એક પણ મુદ્રાનો ઉમેરો થયો નથી.

-૨. કા. ભટ્ટ

[87 Hale Lane, Mill Hill, LONDON NW7 3RU, U.K.]

જિગર મુરાદાબાદીનો એક શ્લોક સાંભરે છે :

ઈસે સૈયાદને કુછ ગુલને કુછ બુલબુલને કુછ સમઝા

ચમન મેં કિતની માનીખેજ થી ઈક ખામોશી મેરી

બહુ થયું. આપણે વ્યક્તિલક્ષી ચર્ચા હવે સરિયામ આટોપી વઈએ તો કેવું ? દરેકનો સહદય આભાર અને દરેકની અંતરમનની ભમાપના સાથે : તંત્રી

આ દૈશની ભાષા પડા આવડવી જ જોઈએ

○ ૮૧મું વરસ ચાલે છે. તે પણ ૨૦૦૭ના મે માસમાં ૮૨ વરસમાં ફેરવાઈ જશે. એટલે જ્યાં સુધી શરીર કામ કરશે ત્યાં સુધી “ઓપિનિયન” વાંચતો રહીશ.

માતૃભાષા વિષે “ઓપિનિયન”માં ઘણી ચર્ચા ચાલે છે. પણ આપણે જે દેશમાં રહીએ છીએ એ દેશની ભાષા પણ આપણને આવડવી જોઈએ. અલબત્ત, આપણી ભાષા આવડતી હોય તો તે અંગ્રેજી ભાષા જલદી શીખી શકે. હિન્દી, હિન્દુસ્તાની પણ શીખ્યા અને આખરે હિન્દી ઉપર આવ્યા. અને આજે હિન્દી ભાષા ઉપરની પકડ જ ચાલુ રહી. હિન્દુસ્તાની ભૂલાઈ ગઈ. જે કે એ બધી ચર્ચાની પણ કંઈ જરૂર નથી.

“ઓપિનિયન” વાંચવાની મજા આવે છે.

-બળવંત પી. દેસાઈ

[31 Marlborough Road, Forest Gate, LONDON E7 8HA, U.K.]

મહેતા દેવતાની પીઠ થાબડવાનું મન થાય છે

○ “ઓપિનિયન”ના ઑક્ટોબર ૨૦૦૬ના અંકના પહેલા પાને બ્રિટિશ ગુજરાતીઓ વિષયક મકરન્દ મહેતાનો માહિતીસભર લેખ વાંચ્યો.

કોઈ પણ સંશોધનનું કામ ગૂઢ હોય છે. આ ઐતિહાસિક સંશોધન પાછળ લેખકની લગન, ધ્યેય અને મહેનત જોઈ શકાય છે. તમે “ઓપિનિયન”માં નોંધ્યું છે તેમ ‘આ પ્રકલ્પને સર્વસમાવિષ્ટ રાખવા તથા ચીલાચાલુ અને દેખીતા ચોકઠા બહાર પણ પછા નજર દોડાવવાનો લેખકે પ્રવાસ કર્યો છે.’ અલબત્ત, આ પહેલાં અવારનવાર વિવિધ માધ્યમો દ્વારા ભેગી કરેલી આ વિષયને લગતી માહિતી પીરસીને “ઓપિનિયન” પણ વાંચકોની ભૂખ પોષવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

લેખમાં નોંધવામાં આવેલા મુદ્દાઓમાં : ‘ગુજરાતીઓએ મંદિર અને મસ્જિદના કલચરને ઓછું કરી રાજકારણ અને જાહેર જીવનમાં વધારે પ્રમાણમાં વ્યવસ્થિત તેમ જ સક્રિય રીતે જોડાવું પડશે.’ એ મુદ્દો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

વળી, ‘નવી પેઢી અહીં જન્મી છે. અંગ્રેજી બોલે છે. બધા સાથે

સહજતાથી ભળે છે એટલે રંગભેદનો પ્રશ્ન હવે બહુ રહ્યો નથી.’ એમ કહેવું વહેલું પડતું છે. એ જ રીતે લાંચરૂશ્વત, ભ્રષ્ટાચાર, કામચોરી, સગાંવાદ અંગે પણ ‘કાગડા બધે કાળા’, એમ કહી શકાય.

લેખમાં વિવિધ મુદ્દાઓનું વિવેચન જોતાં સંશોધન માટે ત્રણ મહિનાનો સમય ઘણો ઓછો કહેવાય ! તેમ છતાં ય લપસણાં ચઢાણે હિમતભેર આરોહણ કર્યા બદલ એમની પીઠ થાબડવાનું મન થાય છે ખરું. બાકી એમનાં ભાતાંમાં શું છે ? એ તો પીરસવામાં આવશે ત્યારે માણી શકાશે. ખૂબ ખૂબ અભિનંદન.

-જિગર નબીપુરી

[3, Shernhall Street, Walthamstow, LONDON E17 3EU, U.K.]

ફાંપાદકે સ્વયં સ્વીકારેલી આચારસીંહિતાનો રથ

ધર્મરાજના રથની માફક પૃથ્વી પર દોડવા લાગ્યો છે

○ ‘ગુજરાતી લેક્સિકોન ડૉટ કોમ’ના રચયિતા રતિલાલ ચંદરયા પાંચ કરોડથી વધુ ગુજરાતીઓના સન્માનના અધિકારી છે. એમણે ‘જીએલ સીડી’નું સર્જન કરીને ગુજરાતીઓને ચિરઃસ્મરણીય ભેટ આપી છે જે માટે વિશ્વસ્તરીય ગુજરાતીઓ એમના સદા કાળ ઋણી રહેશે. ઘનશ્યામ ન. પટેલે એમને ‘આધુનિક એકલવ્ય’ કહી નવાજ્યા છે તે યથાયોગ્ય જ છે. ફરી ફરી એમને હાર્દિક અભિનંદન !

ભીખુ પારેખના વ્યાખ્યાન ‘નહીં કલ્યાણ કૃત્કશ્ચિદ દુર્ગતિ’ તાત ગચ્છતિ”માં ‘એ-ટીનમી’ [Antinomy] મુદ્રિત થયું છે એ મુદારાક્ષસની કરામત લાગે છે. કારણ synonym ની વિરોધાર્થી શબ્દ છે ‘antonym’. ‘Antinomy’ એટલે (i) opposition between one law, principle, rule etc. and another (ii) Philos : a contradiction between two statements, both apparently obtained by correct reasoning.

Antonym એટલે a word opposite in meaning to another. [Webster’s Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language]. આથી antinomy નહીં, પરંતુ antonym હોવું જોઈએ.

“ભાષામાં ‘પાણી’ અને ભાષાનું ‘પાણી.’” અક્ષિન ચૌહાણકૃત લેખ રસિક રહ્યો. એમાં થોડો ઉમેરો. ‘પાણી પૂછવું’ એટલે ભાવ પૂછવો, આવકાર આપવો. દા.ત. અમે સમારંભમાં હોશભેર ગયા પણ ત્યાં તો કોઈએ પાણી સરખું ન પૂછ્યું !

‘પાણી ફેરવવું’ એટલે કર્યું કારવ્યું ધૂળમાં મેળવવું. નકામું કરવું ! તો ‘પાણી પાવું’ એટલે હરાવવું. ‘પાણીમાં આગ લગાડવી’ એટલે ઉશ્કેરાટ ફેલાવો; અતિ ઉત્સાહિત કરવું. ‘અસર એવી કરો પૈદા કે લાગે આગ પાણીમાં. - ‘શયદા’. અને અંતમાં ‘ડાંગે માર્યા પાણી જુદા ન પડે’ એટલે લોહીની સગાઈ અંતે તો એક થઈને જ રહે.

સાપ્ટેમ્બરના અંકમાં જ્યન્ત મ. પંડ્યા માટે પૂરાં સવાસાત પાનાં ફળવ્યાં જ્યારે કે. કા. શાસ્ત્રી માટે કેવળ સાત શબ્દોમાં જ સામુદાયિક ‘સાપેદ નોંધ’ લીધી ! લાગે છે અહીં શાસ્ત્રીજીનું ‘હિંદુત્વ’ આભડી ગયું !

નવેમ્બર માસના અંકમાં રમણભાઈ ડી. પટેલનું મંતવ્ય વાંચ્યું. અતિ નમ્રતાપૂર્વક તેઓ લખે છે : “વિવેચન કરવું એ મારા ગજા બહારની વાત છે.” રમણભાઈ, વાર્તાલેખન, કાલ્ચરચના, વિવેચન ઈત્યાદિ વાંઠમય સાહિત્યનું સર્જન એ કોઈ વ્યક્તિવિશેષનો ઈજારો નથી. ટીકા તો થવાની

જ. એનાથી હતાશ બની કિંમકર્તવ્યમૂઢ બને પાલવે નહીં. ગીતસંગીતકાર અવિનાશ વ્યાસની આકરી આલોચના ઉમાશંકર જ્વેશીએ કરી હતી. 'અવિનાશ વ્યાસ જ્વેડકણાંના કવિ છે.' એમ કહ્યાનું સ્મરણ છે. પરંતુ આમ છતાં, અવિનાશ વ્યાસનાં ગીતગરબાગ્યાન ગુજરાતના ગામડે ગામડે શાળાકોલેજોમાં અને ચલચિત્ર ક્ષેત્રે ધૂમ મચાવતાં હતાં, એ પણ હકીકત છે। તમારું જે ધ્રુવવાક્ય છે 'ના, હું તો લખીશ'ને દઢતાપૂર્વક વળગી રહો અને વિવેચન ક્ષેત્રે પણ લગે રહો, રમણભાઈ।

'ભાષાની ભમરાળ અને સર્જન સુમિરન ... ' હેઠળ પ્રવીણકુમાર સી. પટેલ 'શશી' રમણભાઈ ડી. પટેલે રજૂ કરેલા કેટલાક મુદ્દાઓ અંગે લખે છે : ' ... અમુક ટેકનિકલ શબ્દો માટે કોઈ ગુજરાતી સહી શબ્દો છે પણ નહીં। આ વિધાન ચર્ચાસ્પદ છે. સંશોધન કર્યા વિના અંગ્રેજી શબ્દોના પર્યાય કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? આપણને અન્યથી અનોખા હોવાનો શોખ ઘણી વેળા વિદુષક જેવું વર્તન કરવા પ્રેરે છે. 'મા', 'પિતા', 'પત્ની', 'શિક્ષક' ખચિત જ સુંદર શબ્દો છે. પરંતુ અંગ્રેજીની છાયા હેઠળ મોટા ભાગના ગુજરાતીઓ 'મઘર', 'ઝાઘર', 'વાઈક' અને 'ટીચર' શબ્દોનો નિયમિત ઉપયોગ કરે છે એ આધુનિકતાની કરુણા છે. પ્રવીણકુમાર પટેલ 'કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ'ના પાન ૩૨૩થી ૩૩૮ ઉચલાવશે તો એમને લગભગ ૫૦૦ અંગ્રેજી શબ્દોના ગુજરાતી પર્યાય મળી રહેશે. નમૂના રૂપે થોડા પર્યાયો આ રહ્યા : (૧) album - ચિત્રમંજુષા, (૨) buffet dinner - સ્વેચ્છા જમણ, સ્વેચ્છા ભોજન, (૩) composer - બીબા-નવીસ, (૪) directory - નિર્દેશિકા, (૫) high jump - અંગદ કૂદકો, (૬) long jump - હનુમાન કૂદકો.

અફસોસ સાથે નોંધવું પડે છે કે ગુજરાતી લેખકોએ કાકાસાહેબે આપેલા પર્યાયોની અવહેલના કરી. આથી એ ચલણી બની શક્યા નહીં. અંગ્રેજી તરફનું હદ બહારનું ગાંડપણ એ માટે જવાબદાર છે.

રમણીકલાલ કા. ભટ્ટની કલમ તેજસ્વી અને આકર્ષક છે. એમનું લેખન હંમેશાં ધ્યાનાકર્ષક રહ્યું છે. ચાર વેદોના ગુજરાતીમાં કરેલા અનુવાદ માટે એમને ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ। નવેમ્બર અંકમાં એમણે કરેલાં તારણો સાથે સંમત થવું જ પડે. 'બે હજાર વરસથી ગુલામ રહેલી પ્રજાનું આ લક્ષણ છે,' એ કડવું પણ વાસ્તવિક વિધાન છે. હાલમાં જ દક્ષિણ મુંબઈની 'અંજુમન - એ - ઈસ્લામ' શાળામાં હોલીવુડની અભિનેત્રી એન્જેલીના જોલી અને બેડ પીટને ચમકાવતી ફિલ્મ 'અ માર્શી ડાર્ટ'નું શૂટિંગ ચાલી રહ્યું હતું ત્યારે તેમના અંગરક્ષકોએ એક મહિલા સાથે અશિષ્ટ વર્તન કર્યું હતું; બાળકોને ઘક્કા માર્યા હતા અને લોકોને 'બ્લડી ઈન્ડિયન' કહી ધૂતકાર્યા હતા. હિન્દુસ્તાનમાં હિંદીઓ સાથે જ ગોરાઓનું આવું અપમાનજનક વર્તન। આ સામે ઊંહાપોહ થયો, પરંતુ સરકાર ખામોશ રહી।

ઑસ્ટ્રેલિયન ક્રિકેટ ટીમના કેપ્ટન રિકી પો-ટીંગે પાંચમી નવેમ્બરે ચેમ્પિયન્સ ટ્રોફીની જીત બાદ બીસીસીઆઈના પ્રમુખ શરદ પવાર સાથે અસભ્ય વર્તન કર્યું. આંગળીના ઈશારે પવારને ટ્રોફી આપવા કહ્યું અને તે સ્વીકાર્યા બાદ પવારને બબ્બે વખત ઘક્કા માર્યા. અને પવાર ? હસતા હસતા ફેરફુદડી ફરતા રહ્યા। એ વેળા પવાર જોરર (રંગલો) જેવા દેખાતા હતા. એક ટીવી ચેનલ પર ઉપરના બન્ને દષ્ટો આ લેખકે બે વખત નિહાળ્યાં છે. ખેદ છે કે આવા અઘટિત કૃત્યો પ્રત્યે કોઈની લાલ આંખ થઈ નહીં. આઝાદીના ૬૦ વર્ષ બાદ પણ હિંદીઓ માનસિક

ગુલામીમાંથી મુક્ત થઈ શક્યા નથી. સુણેષુ કિમ્ બહુના।

'ગુફ્તગૂ' વિભાગમાં શરદ આર. શાહનો પત્ર ખૂબ જ કૂનેહપૂર્વકની ધંધાદારી જાહેરખબર છે. આનાથી સંપાદકે સ્વયં સ્વીકારેલી આચારસંહિતાનો રથ ધર્મરાજના રથની માફક પૃથ્વી પર દોડવા લાગ્યો છે.

-અમૃત દેસાઈ

[35, Sherrick Green Road, Dollis Hill, LONDON NW10 1LB, U.K.]

ગુજરાતી કવિતાનો એક ભવ્ય વારસો

પરથમ પરણામ મારા ...

○ રામનારાયણ વિ. પાઠક 'શેષ'

પરથમ પરણામ મારા, માતાજીને કહેજો રે

માન્યું જેણે માટીને રત્નનજી;

ભૂખ્યાં રૂંદે જમાડ્યા અમને, જાગી ઊંઘાડ્યા, એવાં
કાયાનાં કીધલાં જતનજી.

બીજા પરણામ મારા, પિતાજીને કહેજો રે

ઘરથી બતાવી જેણે શેરીજી;

બોલી બોલાવ્યા અમને, દોરી હલાવ્યા ચૌટે,
ડુંગરે દેખાડી ઊંચે દેરીજી.

ત્રીજા પરણામ મારા, ગુરુજીને કહેજો રે

જડ્યા કે ન જડિયા, તોયે સાચાજી;

એકનેય કહેજો એવા સૌનેય કહેજો, જે જે
અગમનિગમની બોલ્યા વાચાજી.

ચોથા પરણામ મારા, ભેરુઓને કહેજો રે

જેની સાથે ખેલ્યા જગમાં ખેલજી;

ખાલીમાં રંગ પૂર્યા, જંગમાં સાથ પૂર્યા;
હસાવી ધોવરાવ્યા અમારા મેલજી.

પાંચમા પરણામ મારા, વેરીડાને કહેજો રે

પાટુએ ઉઘાડ્યાં અંતરદ્વારજી;

અજણ્યા દેખાડ્યા અમને વેરા ઉલેચાવ્યા જેણે
ઊંડા ઊંડા આતમના અંધારજી.

છઠ્ઠા પરણામ મારા, જીવનસાથીને કહેજો

સંસારતાપે દીધી છાંયજી;

પરણામ વધારે પડે, પરણામ ઓછાંયે પડે,
આતમના કહેજો એક સાંઈજી.

સાતમા પરણામ, ઓલ્યા મહાત્માને કહેજો રે

ઢોરનાં કીધાં જેણે મનેખજી;

હરવા ફરવાના જેણે મારગ ઉઘાડ્યા રૂડા
હારોહાર મારી ઊંડી મેખજી.

છેલ્લા પરણામ અમારા, જગતને કહેજો જેણે

લીધા વિના આલિયું સરવસ્સજી;

આલ્યું ને આલશે, ને પાળ્યાં ને પાળશે, જ્યારે
ફરી અહીં ઊતરશે અમારો હંસજી.

(અનુસંધાન છેલ્લા પાન પરેથી)

દાઢી ઊંચી કરીને ફ્યા કરે એટલું જ. આમ તેમ આંટા મારવા ને થોડું ઘણું ચરી જાવું. એટલું જ કામ કરે. એ વાત જુદી. પણ પોતે બકરો એટલે બકરો, એટલે બકરો, બસ!

બકરી કહે, આ ભટ્ટરિયાંનું ધ્યાન રાખતાં રહેજે ને એમને જરાતરા શીંગડાં મારતાં શીખવાડો. વખત પડે કામ લાગે.'

'હા હા, બહુ સારું. મને ખબર છે બધી. તું તારે મારગ જાને,' બકરો બકરીને છણકો કરે અને પાછો ઝાડ સાથે શીંગડાં અફળાવવા માંડે. બકરી કંટાળીને પોતાને મારગ હાલતી થાય. એને બકરાની વાતો બહુ ખૂચે. 'ઘર મારું, ભટ્ટરિયાં તારાં' એ ક્યાંની વાત? પણ એ કોને કહેવા જાય? 'દુનિયાની રીત જ એવી છે, મારી બાઈ!' ડાહ્યામરી મોટી બકરીઓ એને એ જ શીખ આપે.

આમ ને આમ વખત વીતતો ગયો. ભટ્ટરિયાંની ચિંતા કરવામાં, એમનું લાલનપાલન કરવામાં, નવું બનાવેલું ઘર સજાવવા, શણગારવા, શોભાવવામાં બકરીને ઘણી મજા આવે. એટલે જીવ પણ એમાં જરાખે ને?

એક દિવસ સાંજ પડે બકરી ઘરે આવી, ને જુએ છે તો ઘરની ભીંતોમાં બાકોરાં પડેલાં, છત તૂટી પડેલી અને ભટ્ટરિયાં ગાયબ બ. બકરો એક કોરે ઝાડ પાસે ઊભેલો, શીંગડાં અફળાવતો.

બકરીના મોંમાંથી હાયકારો નીકળી ગયો. 'હાય હાય, મારું ઘર તૂટી ગયું. બચ્યાં ગાયબ બ. કોણ હશે એ કાળમુખો? નક્કી પેલા બાંડિયો - બુચિયો.' એણે રોકકળ માંડી. બકરી પોકે પોકે રૂએ છે. બકરો હજીય શીંગડાં ઘસતો ઊભો છે. વચ્ચે વચ્ચે બોલે છે. 'બહુ થયું, શીદને કરે છે આટલો કકળાટ?'

એટલામાં ઘરની અંદરની કોઠીમાંથી કાળિયું બહાર નીકળ્યું. એણે માંડીને વાત કરી. બાંડિયો - બુચિયો દીવાલ તોડીને ઘરમાં ઘૂસ્યા. બીજાં ભટ્ટરિયાંને ઉઠાવી ગયા. પોતે બીકનું માર્યું કોઠીમાં છૂપાઈ ગયું તું એટલે બચી ગયું. કાળિયાએ કહ્યું, 'તારો અવાજ સાંભળીને હું બહાર આવ્યું. મને બહુ બીક લાગી, મા.' એમ કહીને કાળિયું બકરીને વળગી પડ્યું.

બકરીને રોવું તો આવતું જ હતું. હવે એને ગુસ્સો ય ચડ્યો. બકરો કહેતો 'તો, બાંડિયો - બુચિયો મારા ભાઈબંધો છે.' આવી તે કેવી ભાઈબંધો? પથરા સાથે, ઝાડ સાથે માર્યું ઘસ ઘ

સ કરીને શીંગડાં મજબૂત કરતો 'તો, ભટ્ટરિયાંનું ધ્યાન રાખવા ઘરની આસપાસ ફરતો 'તો, તે આવું ધ્યાન રાખ્યું? અરે, કંઈ નહીં તો ભટ્ટરિયાંને બચાવવા ય શીંગડાં ન વાપર્યાં?

રોતી - કકળતી બકરીએ બકરાને પૂછ્યું, 'શું થયું આ? તને ખબરે ય ન પડી?'

'ના પડી, તો?' બકરાએ કહ્યું.

'પણ આપણાં તો ભટ્ટરિયાં ગયાં ને? ને તારા ભાઈબંધો તે આવા?' બકરીએ પૂછી જનાખ્યું.

'બહુ કચકચ નહીં કરવાની, જા ઘરમાં બધું સરખું કર. પાછું નવેસરથી ઘર બનાવવું પડશે. ઘર છે તો તમે છો, સમજ્યા?' બકરાએ ખીજાઈને કહ્યું.

બકરીને આઘાત લાગ્યો હતો ભટ્ટરિયાં ગયાંનો, ઘર તૂટ્યાનો. ઘર એનું હતું. એણે મહેનતથી બનાવેલું, શણગારેલું, સજાવેલું, શોભાવેલું. બકરો, 'મારું ઘર - મારું ઘર' કરતો 'તો તે ય મૂંગે મોઢે સાંભળી લીધેલું. આઘાતથી એ મૂઢ બની ગઈ. જાણે એના પગ તળેની જમીન ખસી ગઈ અને એ ઊંડા ખાડામાં સરકી પડી. મીઠું, મજાનું ઘર, રૂડાં, રૂપાળાં ભટ્ટરિયાં, સજ્યો સજાવેલો સંસાર. બધું જાણે ગાયબ! અને બકરો બેપરવાઈથી બોલે છે, 'પાછું બધું નવેસરથી બનાવવું પડશે, કામે લાગ.'

હા, નવેસરથી તો બનાવવું જ પડશે ને? ભટ્ટરિયાં ગયાં તો ભલે, આવું મોઢેરું ઘર થોડું બગડવા દેવાય? બકરાને તો એ જ વિચાર આવે ને? પણ બકરીનું શું? દોડાદોડ, માથાફેડ કરીને આઠ વાનાં એકઠાં કરીને એણે ઘર બનાવ્યું 'તું. બકરો 'મારું ઘર - મારું ઘર' બોલતો 'તો તો ય મન મનાવી લીધું 'તું. એ શીંગડાં ઘસવામાં વખત કાઢે ને બાંડિયો - બુચિયો ભટ્ટરિયાંને ઉઠાવી જાય તે ય એણે ચલાવી લેવાનું? ને નવેસરથી ઘર બનાવવાનું?

બકરીનો કકળાટ, એનું રૂદન, એની વેદના, એનો આઘાત, એની ખોટ, એનું શું? કાંઈ નહીં?

બકરી બેઠી રહી, બેઠી જ રહી, બેઠી જ રહી. હાલ્યાચાલ્યા વિના, જડ બનીને, શૂન્યમાં તાકતી વિચારહીન થઈને બેઠી જ રહી. એનું મન મૂંઝાયેલું છે. શું કરવું - શું ન કરવું કંઈ સમજાતું નથી.

બકરો હજીય એની ઝાઝી પરવા નથી કરતો.

ભટ્ટરિયાં ગયાં એનું તો જાણે એનું કંઈ દુઃખ જ નથી, બીની ગયેલા, રોતા, મૂંઝાતા કાળિયાની ય એની ચિંતા નથી. એ તો બબડે છે, 'મારું મહામૂલું

ઘર તોડી ગયા પેલા!'

હજી બકરી બેઠી જ રહી હતી. એક રાત, બીજો દિવસ, બીજી રાત. બકરીને કાંઈ સાનભાન નથી. કાળિયું ય એની પડખે બેઠું છે, રડે છે એને છાનું રાખવાની ય એને પરવા નથી જાણે!

બીજી રાત વીતી. સવાર પડ્યું. સૂરજનાં સોનેરી કિરણો બકરીના ઘરની તૂટેલી છત પરથી બકરીની પીઠ પર પડ્યાં, એની આંખમાં અંજાયાં. બકરીને જાણે ભાન પાછું આવ્યું. એ જ વખતે બકરીએ કંઈક નક્કી કરી લીધું.

'ઘર થશે, નવેસરથી થશે, પણ આ ઘર નહીં.' એણે નિશ્ચય કર્યો. એ નવું ઘર બનાવશે. એના આ ઘરમાં ગોળની ભીંતો નહીં હોય, શેરડીના સાંઠાની છત નહીં હોય અને એ છત ટોપરાંથી છવાયેલી નહીં હોય. તો શું થયું? ભલે માટીનું હોય, ઘાસફૂસથી છવાયેલું હોય તો એ ઘર એનું હશે, બકરીનું હશે.

બકરીને ખબર છે, બકરા વિના એકલા ઘર બનાવવું મુશ્કેલ છે. બકરાનો અડધો - અધૂરો, અણગમથી આપેલો સાથ તો ય સાથ તો હતો. એનો અભાવ એને સાલવાનો છે. ગામ - સીમ - જંગલમાં કોણ એને એકલીને ઘર બનાવવામાં મદદ કરશે એની એને ખબર નથી. તો ય એ પોતાનું ઘર બનાવશે. એના કાળિયા ભટ્ટરિયાને એ ઘર વિનાનું નહીં રાખે. એને ઘર બનાવવાનાં વાનાં કંઈ રીતે મળે ને ખબર છે, ઘર બનાવતાં ય આવડે છે. તો ડર શેનો? શેની ચિંતા?

બકરી ઊભી થઈ ગઈ. એણે ડોક ઊંચી કરી, ડગમગતા પગ સ્થિર કર્યાં, જમીન પર પછાડ્યા, પોતાનાં શીંગડાં તૂટેલા ઘરની દીવાલ સાથે અફળાવ્યાં ને કાળિયાને સાથે લઈને એ તૂટેલા ઘરની બહાર નીકળી ગઈ. ગામના બીજે છેડે પોતાનું, પોતાની મહેનતનું, પોતાને માટે અને પોતાના કાળિયા ભટ્ટરિયા માટે ઘર બનાવવા. 'તે ઘર મારું હશે, મારું ઘર.' બકરીએ નિર્ધાર કરી લીધો.

બકરો હજી ય ઝાડ સાથે શીંગડાં અફળાવતો ઊભો 'તો. બકરીએ એના તરફ નજરે ન નાખી, એ ચાલી નીકળી, એના નાનકડા, વહાલા, મીઠા કાળિયા ભટ્ટરિયાને સાથે લઈને. પાછું વળીને નહીં જોવાના નિશ્ચય સાથે.

[10/115, Parishram Apartments, Near Bimanagar, Satellite Road, AHMEDABAD - 380 015, India]

એક ગામ હતું. ગામના સીમાડે એક બકરી રહેતી હતી. એના સાત ભટુરિયાં અને બકરાની સાથે ઝાડના છાંયે પડ્યાં રહે બધાં. બકરી રોજ સવાર પડે સીમમાં, ગામમાં ચારો ચરવા જાય, સાંજ પડે પાછી આવે ત્યારે બકરાને અને ભટુરિયાંને ય ખાવાજોગ લેતી આવે, એમને ખવડાવે અને નિરાંતે રહે. એક વાર બકરાએ બકરીને કહ્યું, 'મને થાય છે કે ઘર બનાવીએ.' બકરીને એ વાત ગમી ગઈ. પોતાનું ઘર થાય તે કોને ન ગમે ? બકરી કહે, 'હા, ચાલો, ઘર બનાવીએ. આમ ય તે ભટુરિયાં ઘરમાં રહે તો મને ય નિરાંત ને ?'

હવે બકરી તો સમજે કે ઘર કાંઈ એમ જ ન બની જાય. આઠ વાનાં ભેગાં કરવાં પડે. એ ભેગાં કરવા મહેનત કરવી પડે, દોડાદોડી કરવી પડે. કાંઈ કેટલી ય માથાફોડ કરીએ ત્યારે ઘર બને. બકરીને એમ કે બકરાએ સામે થઈને ઘર બનાવવાની વાત કરી છે તો એ ય આ વાનાં ભેગાં કરવાં દોડાદોડ - માથાફોડ કરવા લાગશે જ ને ?

એણે બકરાને કહ્યું : 'ચાલો, આપણે ઘર બનાવવા વાનાં ભેગાં કરીએ.'

બકરો કહે, 'એમ કરને તું જ વાનાં ભેગાં કરી લાવ. બધું ભેગું કરેલું સાચવવું ય પડશે ને ? હું અહીં રહીને સાચવીશ. તું ઉપડ, કેટલું કામ છે, ખબર છે ?'

બકરીને થયું, 'એમ તો એમ.' એને પોતાનું ઘર બનાવવું હતું. મનગમતું ઘર બનાવવું હતું. એટલે એ દોડાદોડ કરવા તૈયાર હતી. બકરી સવારથી સાંજ ચરતી જાય, ફરતી જાય ને ઘર માટે વાનાં ભેગાં કરતી જાય. કાયાથી ય એ ઘસાય ને માયાથી ય એ જ સ્તો ! બકરાએ કદી પૂછ્યું ય નહીં વાનાં ક્યાંથી આવ્યાં, કઈ રીતે આવ્યાં ?

આ તરફ બકરો તો ખાસ આઘોપાછો ય થાય નહીં. વાત કરે ભટુરિયાંને સાચવું છું. એ બહાને ઝાડની પાસે જ રહે. ઝાડ સાથે શીંગડાં ભટકાડ્યા કરે, પથ્થર પર શીંગડાં ઘસ્યા કરે. મને પડે તો આમતેમ થોડા આંટા મારે. જે મળે તે થોડું ચરી લે ને વખત કાઢી નાખે. ભટુરિયાં એમને ફાવે તેમ દોડાદોડ કરતાં હોય, બકરાને એમની ખાસ પરવા નહીં.

થોડા દિવસમાં બકરીએ ઘર બનાવવા જોગ

બધો સામાન ભેગો કર્યો ને ઘર બનાવ્યું. ઘરે ય તે કાંઈ કેવું ? ગોળની ભીંતો ચણી, શેરડીના સાંઠાની છત બનાવી, ઉપર ટોપરાં ગોઠવીને છાપરું કર્યું. બકરીનું રૂડું રૂપાળું, મીઠું મધુરું ઘર બની ગયું. બકરી રાજી રાજી થઈને ગાય છે :

ગોળ કેરી ભીંતરડી ને શેરડી કેરા સાંઠા ટોપરડે ઘર છાયાં, મેં તો ઘર રૂડાં બનાવ્યાં મારાં ઘર રૂડાં બનાવ્યાં.

બકરીએ હોશે હોશે ઘર સજાવ્યું, શણગાર્યું, શોભાવ્યું. જોનાર દંગ રહી જાય એવું સુંદર મજાનું ઘર બન્યું. બકરાને ભટુરિયાં સાથે બકરી યે ઘરમાં રહેવા માંડ્યું.

બકરી ખૂબ ખુશ હતી. પોતાની મહેનતે, પોતાને ગમતું ઘર બનાવીને કોણ ખુશ ન થાય ? બકરી તો ગાતી જાય છે, હસતી જાય છે. હરખભેર દોડાદોડ કરતી જાય છે. સવારથી સાંજ ચારો ચરતાં ય એને જાણે થાક જ નથી લાગતો. સાંજ પડે મીઠા-મધુરા ઘરમાં પેસતાં જ જાણે એનો થાક ફુરરર દઈને ઊડી જાય છે.

આવું સુંદર ઘર બન્યું એ જોઈને બકરો રાજી થયો. એ ફરતો જાય ને સૌને કહેતો જાય, 'આવો આવો, જુઓ આ મારું ઘર. કેવું સરસ છે !'

બકરી આ સાંભળીને વિચાર કરે, 'આ ઘર બનાવવા દોડાદોડ, માથાફોડ મેં કરી. આટલું સજાવ્યું, શણગાર્યું મેં, બકરાએ તો સળીના બે કટકા ય નથી કર્યા. ને બોલ્યા કરે છે. 'મારું ઘર, મારું ઘર'. એણે બકરાને કહી જોયું, 'સરસ બન્યું આપણું ઘર, નહીં ?' બકરાએ ફૂંગારઈને કહ્યું, 'બનાવનાર કોણ ? હું કાંઈ જેવું તેવું ઘર બનાવું ?'

બકરી ચકિત થઈ ગઈ. આ શું બોલે છે બકરો ? એને ખોટું ય બહુ લાગ્યું. પણ બકરાની સાથે રહેવું ને જે તે વાતોમાં મગજ બગાડવાનો શો અર્થ ? એવો વખતે ય ક્યાં હોય બકરી પાસે ? ને હિંમતે ય થોડી ઓછી કે બકરાની સામે બોલવા બેસે. એણે મન વાળ્યું, 'બકરો, ભલે બોલે રાખે મારું ઘર - મારું ઘર. હું મનમાં સમજું છું ને, એટલે બસ !'

બકરીના સાતે ય ભટુરિયાં નાનકડાં હતાં. રૂપાળાં, વહાલાં લાગે એવાં. એમાં સૌથી નાનું ભટુરિયું હતું તો કાળિયું પણ બહુ મીઠું. બકરીને એ બહુ વહાલું. કાળિયું પાછું હતું ય સંચળ ને ચબરાક પલકવારમાં બધું સમજી

જાય. બકરો તો ચરવા જાય ને નયે જાય પણ બકરી રોજ સવારથી સાંજ ચરવા જાય છે, સાંજ પડે ઘેર પાછી આવે છે, ઘરની સંભાળ લે છે, ભટુરિયાંને સાચવે છે. બકરાને ય રાજી રાખે છે ને ખુશી ખુશી સંસાર ચલાવે છે.

બકરી-બકરાનું ઘર હતું ગામની સીમે. એક તરફ ગામ, બીજી તરફ વગડો. એ વગડામાં બાંડિયો ને બુચિયો નામના બે વડ રહેતા હતા. એ બંને વારે ઘડીએ બકરીના ઘરની આસપાસ આંટા મારે. બકરી ન હોય ત્યારે તો ખાસ. કાળિયું ભટુરિયું એ જોયા કરે. એણે એક વાર બકરીને કહ્યું, 'મા, પેલા બાંડિયો - બુચિયો આપણા ઘર બાજુ બહુ આવે છે, હોં !'

એ વાત સાંભળીને બકરી ચેતી ગઈ. બાંડિયા - બુચિયાને શું પડી છે અહીં આવવાની ? એણે વિચાર્યું. એણે બકરાને વાત કરી. 'આ બાંડિયા - બુચિયાની દાનત મને બરાબર નથી લાગતી.'

'કેમ, શું છે ?' બકરાએ એ બકરીની સામું ય જોયા વિના ઝાડ સાથે શીંગડાં અફળાવતાં પૂછ્યું.

'એ બેયની નજર આપણાં ભટુરિયાં પર હોય એવું લાગે છે.' બકરીએ પોતાની દહેશત કહી.

બકરો ખડખડ હસવા માંડ્યો, 'બાંડિયો - બુચિયો ને તારા ભટુરિયાં' હીહીહી, 'એમને શું કામ છે તારા ભટુરિયાંનું ?' બકરાએ પૂછ્યું. બકરીને 'તારાં ભટુરિયાં' શબ્દો ના ગમ્યા પણ એને કામ સાથે કામ હતું.

'શું તે વળી, ઉપાડી જાય, મારી ખાય, બીજું શું ?' બકરીએ કહ્યું.

'ઉંહ, શેના મારી ખાય ? એ બાંડિયો-બુચિયો મારા ભાઈબંધો છે. મને મળવા આવે છે, તારાં ભટુરિયાંને માટે નહીં.' બકરાને પોતે બાંડિયા-બુચિયાનો ભાઈબંધ એ વાતનું ઘણું અભેમાન.

બકરી વિચારે છે, 'બાંડિયો - બુચિયો', ને તારા ભાઈબંધો ? વડ ને બકરાની ભાઈબંધી કોઈ કાળે ય જાણી છે ? આ બકરાને સમજાવવું એની તાકાત બહારની વાત હતી. બકરાને પોતાનાં શીંગડાંનું, પોતાની દાઢીનું, મજબૂત પીઠ ને પગની ખરીઓનું એટલું તો અભિમાન કે બકરીને તો એ સાવ એલફેલ જ ગણે.

જો કે બકરો એના શીંગડાં ઝાડ સાથે અફળાવે, ખરીઓ પથરા પર પછાડ્યા કરે,

(અનુસંધાન પાનાં ૨૩ પરે)